TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ - 36

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI-III

Tartışmalı İlmî Toplantı

14-15 Ekim 2000

İstanbul

İstanbul 2002

HİCRÎ V-XI. ASIRLARDA KUR'ÂN İLİMLERİ

Dr. Ömer ÇELİK
M.Ü. İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı
Araştırma Görevlisi

"Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri" başlığını taşıyan tebliğimiz bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında *"ulûmu'l-Kur'ân", "ulûmu't-tefsir"* ve *"usûlu't-tefsir"* terimlerinin mânâları, ortaya çıkışları, konuları, kapsamları ve maksatları ele alınacaktır.

Birinci bölümde hicrî V-XI. asırlarda genel veya bir bütün olarak "Ulûmu'l-Kur'ân" eserleri, müellifleri, eserlerin muhteva ve özellikleri işlenecektir.

İkinci bölümde, bu dönemde yazılmış bulunan tefsirlerin mukaddimeleri "ulûmu'l-Kur'ân" açısından değerlendirilecektir.

Üçüncü bölümde hicrî V-XI. asırlarda telif edilen tefsirlerin mukaddimelerinde değil de, âyetler tefsir edilirken ilgili kısımlarda Kur'ân ilimleri ile alakalı yapılan açıklamalar değerlendirilecektir.

Dördüncü bölümde ise yine hicrî V-XI. asırlarda ayrı ayrı ele alınan "Kur'ân ilimleri", bu konularla ilgili yazılan eserler, müellifleri, eserlerin muhteva ve özellikleri tebliğin müsaade ettiği sınırlar içerisinde incelenecektir.

GİRİŞ

"ULÛMU'L-KUR'ÂN", "ULÛMU'T-TEFSİR" VE "USÛLU'T-TEFSİR" TERİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI, MÂNÂ VE MAKSATLARI

"Ulûmu'l-Kur'ân" ifadesi, "ulûm" ve "Kur'ân" kelimelerinden oluşan bir izafet terkibi olup, "ulûm", sözlük olarak anlamak, bilmek, kesin görüş sahibi olmak[1] gibi anlamlara gelen, ıstılahta "mes'eleleri delilleriyle idrak etmek"[2], tedvin dönemi âlimlerinin ıstılahında ise "bir cihetle yazıya geçirilip zapt ü rabt altına alınan nazarî küllî, zarurî, cüzî veya şahsî mes'ele"[3] anlamını taşıyan "ilm" kelimesinin çoğuludur. "Kur'ân" ise meşhur görüşe göre "okumak" anlamına gelen "kıraat" kelimesinden türemiş bir isim olup, en genel tanımıyla "Allah Teâlâ'nın melek Cebrail aleyhisselâm vasıtasıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)'e 23 senede peyderpey indirdiği kitabın" adıdır.

İzafet terkibi olarak "ulûmu'l-Kur'ân", mutlak bir ifade olarak "Kur'ân'la alakası olan bütün ilimler" anlamını taşır. Burada ilim kelimesi çoğul olarak "ulûm" şeklinde kullanılmıştır. Bununla, Kur'ân'la ilgisi olan tek bir ilim değil, Kur'ân'a hizmet eden ve ona dayanan bütün ilimler kastedilmiştir. Dolayısıyla tefsir, kıraat, resm-i Osmanî, i'cazu'l-Kur'ân, esbabü'n-nüzûl, nâsih-mensuh, i'rabu'l-Kur'ân, garibu'l-Kur'ân ilimleri, din ve lügat ilimleri ve diğerleri bu guruba girmektedir[4].

Kur'ân ve Kur'ân ilimleri Rasulullah (a.s)'tan itibaren sahabe döneminde ve daha sonraki dönemlerde biliniyordu. Fakat ilk dönemlerde tedvin edilmiş bir halde değildi, daha sonra tedvin edilmeye başlandı. Zerkânî'nin tesbitine göre, "Ulûmu'l-Kur'ân" tabiri ilk defa H. 5. asırda yaşamış bulunan Ali b. İbrahim el-Hûfî (ö. 430/1038) tarafından yazılan *"el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân"* isimli eserde kullanılmıştır[5]. Bu tesbitten hareketle, önceleri tefsir ilimleri ile ilgili yazılan pek çok eser bulunmakla birlikte, Kur'ân ilimlerinin birçok şubesini bir araya toplayıcı nitelikte kaleme alınmış bulunan el-Hûfî'nin sözkonusu eseri, "ulûmu'l-Kur'ân" kavramını ilk olarak kullanan bir eser olduğunu söyleyebiliriz[6]. Ancak bu eserde bütün Kur'ân ilimlerini ihtiva etmemekte, tefsir usûlüne dair bir kısım bilgileri içermektedir. Kur'ân ilimlerini en şümullü bir halde

1 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, ts, XII, 417.
2 Cürcânî, *Seyyid Şerif, Tarifat*, İstanbul, 1327, İlm maddesi.
3 Zerkânî, *Abdülazim, Menahilü'l-irfan*, Mısır, ts., I, 13.
4 Zerkânî, *Menahil*, I, 23.
5 Zerkânî, *Menahil*, I, 35.
6 Demirci Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 94.

ele alan eser -ki onu daha sonra özel olarak ele alacağız- ez-Zerkeşî (öl. 794/1391)'nin yazmış olduğu *"el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eseridir.

Adnan Zarzur'a göre "ulûmu'l-Kur'ân" tabirini ıstılah olarak kimin ilk defa kullandığını tesbit etmek zordur. Çünkü yazma eser kataloglarına göre tertip edilecek ve tarihî sıralamada en önde yer alan ulûmu'l-Kur'ân başlıklı eser, gerçek ilk olanı belirlemede yeterli değildir, bilakis yanıltıcı olabilir. Bunun sebebi ilk devir alimlerimizin, ulûmu'l-Kur'ân lafzını ulûmu't-tefsir anlamında kullanmalarından kaynaklanmaktadır[7]. Yani ilk devir alimlerimizin bazıları tefsirlerine bir mukaddime ile başlamayı ilke edinmişler ve burada Kur'ân'ın anlaşılmasına yardım edecek konular hakkında bilgi vermişlerdir. Bazıları ise bilgileri konuyla ilgili âyetin tefsiri esnasında kaydetmişlerdir. İşte bu bilgiler ulûmu'l-Kur'ân veya ulûmu't-tefsir olarak isimlendirilmektedir. Bu bakımdan Zarzur, Hûfî'nin eserinin Kur'ân tefsirine dair değil de ulûmu'l-Kur'ân'a dair bir eser olarak tanıtılmasını hatalı bulmaktadır. Ayrıca ulûmu'l-Kur'ân tabirinin de hicrî II. asırda yaşamış alimlerimizin zihinlerinde yeri olmadığını savunmuştur[8]. Bize göre ise bu dönem alimlerimiz, sonraları ulûmu'l-Kur'ân'a dahil edilen ilimleri tek tek alıyorlardı. Dolayısıyla onların zihninde Kur'ân ilimleri diye bir mefhum bulunmaktaydı. Fakat bu, o zamanlar kavram olarak kullanılmamaktaydı, daha sonra kavramsallaşmıştır[9]. Bu kavramsallaşma da Hûfî ile başlayıp, Zerkeşî ile teşekkül edip, Suyûtî'de kemale ermiştir.

"Ulûmu'l-Kur'ân"ın konusu, ilgi alanlarına giren hususları incelemek üzere Kur'ân'ın kendisidir. Gerçekte, ulûmu'l-Kur'ân'ın konusu, kendi bünyesinde toplanan ilimlerin konularının toplamıdır. Bünyesinde toplanan ilimler de doğrudan Kur'ân'la ilgili bilimler olduklarından konu yine Kur'ân olmaktadır. Örneğin "kıraat" ilminin konusu lafzı ve edası yönünden Kur'ân olurken, "tefsir" ilminin konusu da mânâsı ve şerhi yönünden yine Kur'ân olmaktadır.

Ulûmu'l-Kur'ân'ın sayısına gelince, bu hususta kesin bir rakam vermek mümkün değildir. ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde söz konusu ilimlerin sayısını 47 olarak belirtmekte, fakat bunlara belli bir sınırın konulamayacağını ve muhtevalarının nihayetine varılmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir[10].

---

7 Adnan Zarzur, *el-Kur'ân ve nusûsuhu*, Şam, 1980, 112-113.

8 Zarzur, age, s. 113.

9 Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nuzûlün Rolü*, İstanbul, 1994, s. 44.

10 Zerkeşî, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır, 1972, I, 9-12.

Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505) fizik, kimya, matematik ve tıp bilimlerini de Kur'ân ilimleri içinde değerlendirirken[11], Ebûbekr ibn el-Arabî (öl. 543/1148), *Kanunu't-Tevil* adlı eserinde, Kur'ân ilimlerinin, Kur'ân kelimelerinin dörtle çarpımının neticesi olan 77450 (yetmişyedi bin dörtyüz elli) adettir. Çünkü her kelimenin zahrı, batnı, haddi ve matlaı vardır. Bu, ilimlerin tek tek ele alınmasına göredir. Terkipler ve aralarındaki irtibatlar söz konusu edilince bu ilimlerin adedi ancak Allah'ın bilebileceği kadar sayısız olur[12], demektedir.

Kanaatimize göre Suyûtî ve İbn Arabî, bu tasnifleriyle, ister tedvin edilmiş ister edilmemiş olsun, ister açık isterse kapalı delalette bulunsun, Kur'ân'ın delalet etmiş olduğu ilimler ve bilgileri kastetmişlerdir. Değilse "Kur'ân ilimleri"nden maksat akla gelen veya gelmeyen her türlü bilgi ve ilim değil, özellikle Kur'ân'ın anlaşılması ve tanınması ile yakın alakası bulunan ilimlerdir. Bunlar da az önce belirttiğimiz gibi Kur'ân'ın inişi, tertibi, toplanması, yazılması, kıraati, tefsiri, i'cazı, nâsihi, mensuhu vs. ile ilgili ilimlerdir.

Kur'ân ilimlerinin maksat ve faydaları pek çoktur. Değişik açılardan Kur'ân'ın incelenmesini ve anlaşılmasını sağlamak, halkı Kur'ân hakkında yüksek bir kültüre ulaştırmak, düşmanlara karşı Kur'ân'ı savunmak için onları sağlam bilgilerle donatmak, Kur'ân'ın tefsirini rahatlıkla yapabilme imkanlarını ve ortamını oluşturmak bu maksat ve faydaların temelini teşkil eder.

"Ulûmu't-tefsir" yani "tefsir ilimleri" de ayrı bir kavramdır. Kur'ân ilimleri, kapsamı çok geniş olan bir kavram iken, tefsir ilimleri ona göre daha dar kapsamlıdır. Tefsir ilmi, Kur'ân-ı Kerim'in izahını gaye edinen, Kur'ân'ı gramer, belagat, tarih vs. tetkik edip açıklamaya ve incelemeye yarayan bir ilimdir. Bu ilmin de konusunu Kur'ân-ı Kerim teşkil eder. Dolayısıyla tefsir ilmi, Kur'ân ilimlerinden birini teşkil etmektedir. Tefsir ilmiyle uğraşacak kişi, diğer Kur'ân ilimlerinden de istifade etmelidir[13]. Şunu da belirtmek gerekir ki, Kur'ân ilimlerinden ilk tedvin edileni, tefsir ilmi olduğu bir vakıadır. Çünkü Kur'ân'ın anlaşılmasında ve Kur'ân üzerinde tedebbür etmede bu ilim temeldir. Ayrıca Kur'ân'dan hükümlerin çıkarılması ve helal ve haramın bilinmesi bu ilimle mümkün olmaktadır[14].

---

11 Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'ân,* Mısır, 1368, II, 162.
12 Zerkeşî, *el-Burhan,* II, 16-17; Zerkânî, *Menahil,* I, 23.
13 Serinsu, age, s. 55.
14 Muhammed Ebû Şahbe, *et-Tedvin fi ulûmi'l-Kur'ân,* s. 31.

Şurası açık ki, hem Kur'ân ilimlerinin, hem de tefsir ilimlerinin hedefi, Kur'ân'ın tefsirini ve anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Bu bakımdandır ki, tedvin döneminin başlarında yazılan tefsirlere mukaddimeler yazılmış ve buralarda başlık olarak ulûmu'l-Kur'ân mânâsına ulûmu't-tefsir ibaresi kullanılmıştır.

Netice itibariyle Kur'ân ilimleri ile tefsir ilimleri kavramları tedvin döneminin başlarından itibaren aynı mânâda kullanılmışlardır. Ancak Zerkeşî'nin Kur'ân ilimlerini tek bir kitapta ve bütün ilimleri kapsayacak şekilde toplaması ile bu iki kavram arasında bir farkın ortaya çıktığını söylemek mümkün olabilir[15]. Bundan böyle artık tefsir ilimleri, müfessirin Kur'ân tefsirine yöneldiğinde bilmesi gereken ilimleri kavram olarak ifade ederken, Kur'ân ilimleri daha kapsamlı bir mefhum olarak Kur'ân-ı Kerim'le ilgili bütün ilimleri ve bu ilimlerle ilgili umumi kaideleri içeren bir kavramı ifade etmektedir[16]. Dolayısıyla tefsir ilmi daha hususi bir sahada hususi bir gaye ile Kur'ân'a yönelir. Kur'ân ilimleri ise daha umumi bir alanda ve daha umumi bir gaye ile Kur'ân'ı anlamak isteyen kimselere zemin hazırlar.

Bir de "usûlu't-tefsir" diye bir tabir vardır. "Usûlu't-tefsîr", temel, esas, dayanak, kök, kaide, delil mânâsına gelen "asl" kelimesinin çoğulu olan "usûl"[17] ile bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak, üzeri örtülü bir şeyi açmak, beyan etmek, keşfetmek sözlük mânâlarını taşıyan "fesr" veya "sefr" kökünden gelen[18] "tefsîr" kelimelerinden oluşan bir terkiptir. Terim olarak usûl, hükmü tek başına sabit olup, başkasının kendi üzerine bina edildiği şey olarak tarif edilir[19]. Buna göre usûl, herhangi bir ilim dalıyla alakalı bilgilerin sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metotlar, demektir. Terim olarak, "müşkil olan lafızdan murad olan şeyi keşfetmek"[20] anlamını taşıyan tefsir ise bir ilim olarak, "İnsan aklı ve Arap dilinin verdiği imkan nisbetinde Allah'ın muradının delalet etmesi bakımından Kur'ân metninin ihtiva ettiği mânâları ortaya koyan bir ilim"[21] olarak bilinir.

Bu açıklamalara göre "usûlu't-tefsîr", "Allah'ın muradına delalet etmesi bakımından Kur'ân metninin ihtiva ettiği mânâları açıklayıp orta-

15 Serinsu, *age*, s. 57.
16 Zarzur, *age*, s. 112, Nurettin Itr, *Muhadarât fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dımeşk, 1983-1984, s. 5.
17 Cevheri, *es-Sıhah*, *Kahire*, 1982, IV, 1623.
18 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, IV, 369, V, 55.
19 Cürcânî, *Tarifat*, s. 22.
20 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, IV, 369.
21 Zerkânî, *Menahil*, I, 471; Zehebî, *Tefsir ve'l-müfessirûn*, Mısır, 1976, I. 15.

ya koymada kullanılması gereken esaslar ve metodlar" olarak ifade edilebilir. Bu esaslar ve metodlar, Kur'ân'ın en iyi şekilde anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu bakımdan usûlu't-tefsîr, Kur'ân âyetlerinin değişik özelliklerini yansıtan çeşitli ilim dalları, Kur'ân'daki edebi sanatlar, genel prensipler ve âyetlerin tefsirinde ihtiyaç duyulan bir takım kaide ve esaslar üzerinde durmaktadır. "Usûlu't-tefsir" sözü az önce de ifade ettiğimiz gibi bir izafet terkibidir, fakat bu terkibi mânâsından özel isimliğe nakledilerek bu ilmin özel ismi olmuştur. Bu ilim batılıların metod ve loji kelimelerinden meydana getirdikleri "metodoloji" mânâsınadır. Buna göre Tefsir usûlü ilmi, Tefsir Metodolojisi demek olur[22].

Şimdi, "tefsir" kelimesinin bir ıstılah olarak Hz. Peygamber döneminde kullanıldığını ve O'ndan itibaren de mânâ itibariyle az veya çok değişime uğrayarak kullanılmaya devam ettiğini biliyoruz. Fakat "usûlu't-tefsir" terimi daha sonra ortaya çıkmıştır. Tesbitlerimize göre ilk olarak bu kavram Şeyhulislam Takıyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye (728/1327)'nin kaleme aldığı *"Mukaddime fi usûli't-tefsir"* isimli eserinde kullanılmıştır. Daha sonra Şah Veliyyullah Dihlevî (öl. 1176/1762), konuyla ilgili eserinin isminde bu ifadeye yer vermiştir. Türkiye'de Kur'ân ilimleri sahasında yürütülen çalışmalar genellikle bu kavramla yani Tefsir Usûlü adıyla takdim edilmektedir. Günümüzde bir kısım Arap müellifler ise usûlu't-tefsir tabirini ulûmu'l-Kur'ân'dan ayrı bir formda kullanmaktadırlar. Bu bakımdan iki kavramın aynı anlamda olmadıklarını, bilakis aralarında anlam ve muhteva bakımından fark olduğunu söyleyebiliriz:

Tefsir usûlü özel, Kur'ân ilimleri ise geneldir. Çünkü Kur'ân ilimleri, Kur'ân ve tefsiriyle ilgili tüm bilgi dallarını içerisinde toplayan geniş bir yapıya sahipken, tefsir usûlü, tefsirle ilgili kural, kaide ve izahları içinde bulundurmaktadır. Tefsirin çeşitleri, şartları ve kuralları, sakıncaları, delaletin çeşitleri ve terceme gibi tefsirle yakın ilişkisi olan konular, tefsir usûlünün konularıdır. Kur'ân ilimlerinin ise, bunlardan çok daha geniş bir muhtevası vardır. Nehyin çeşitlerinden edebî sanatlara, Kur'ân'ın yazılışına kadar Kur'ân'la ilgili birçok ilim dalını ihtiva etmektedir. Tefsirusûlü, metodolojik bir ilim dalı olup Kur'ân'ın anlaşılmasında doğrudan etkili olduğu halde, Kur'ân ilimleri daha ziyade pratik olup Kur'ân'ın anlaşılmasında dolaylı olarak etkilidir[23].

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, tefsir usûlü ve tefsir ilimleri, Kur'ân ilimlerinden daha özel bir mânâ ifade ettikleri gibi, tefsir

22 Sofoğlu Mehmet, *Tefsire Giriş*, İstanbul, 1981, s. 195-196.
23 Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları*, İstanbul, 1996, s. 28.

usûlü ile tefsir ilimleri veya tefsir ilmi arasında bir anlam yakınlığı göze çarpmaktadır. Şu kadar var ki, tefsir ilimleri çok önceleri kullanılan bir tabir iken, metodolojik bir anlam ifade eden "tefsir usûlü" çok daha sonraları ortaya çıkmış ve Kur'ân'ı tefsir etmenin kaide ve kurallarını açıklayan bir ilim olarak şüyu bulmuştur. Fakat ne yazık ki bu tabir ülkemizde az öncede de belirttiğimiz gibi, anlam ve kapsamına uygun bir şekilde işlenip ortaya konamamış, bilakis Kur'ân ilimleri sahasında yapılan çalışmaların takdiminde kullanılan bir isim olmuştur.

I. BÖLÜM

HİCRÎ V-XI. ASIRLARDA KUR'ÂN İLİMLERİNİN DURUMU, KUR'ÂN İLİMLERİNİ BİR BÜTÜN OLARAK ELE ALAN MÜSTAKİL VE KAPSAMLI "ULÛMU'L-KUR'ÂN" ESERLERİ VE MÜELLİFLERİ

Doğuşundan hicrî V. asra kadar Kur'ân ilimlerinin durumunu, bendenizden önceki tebliğci ele almış olmalıdır. Biz de onun bıraktığı yerden devam edeceğiz.

Zerkânî, ilk müstakil ve kapsamlı "ulûmu'l-Kur'ân" çalışmasının hicri V. asırda Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî (öl. 430/1038) tarafından kaleme alınan *"el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eser olduğunu[24], Subhi Salih ise, sözkonusu alanda ilk çalışmayı Muhammed b. Halef el-Merzebân (öl. 309/921) tarafından yazılan *"el-Hâvî fî ulûmi'l-Kur'ân"* isimli eserinin teşkil ettiğini[25] ifade etseler de yapılan araştırma ve incelemeler bu alanda telif edilen ilk eserin hicri III. asırda Haris el-Muhâsibî (öl. 243/857)nin *"el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân"* ı olduğunu göstermektedir[26].

Hicrî V. asra kadarki eserler ise önceki tebliğci tarafından incelenmiştir. Biz, V. asır ve sonrasındakileri takdim edeceğiz.

HİCRÎ V. ASIR

Hicrî V. asırda ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili olarak üç önemli eser karşımıza çıkmaktadır.

Bunlardan birisi, az önce de bir vesileyle ismi geçen Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî (öl. 430/1038) tarafından kaleme alınan *"el-Burhan fî*

24 Zerkânî, *Menahil,* I, 33.
25 Subhi Salih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân,* Dımeşk, 1962. s. 133.
26 Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları,* İstanbul, 1991, s. 13.

ulûmi'l-Kur'ân" adlı eserdir. Mısır'daki Havf veya Hûf bölgesine nisbet edilerek Havfî veya Hûfî diye tanınan Ali b. İbrahim, Arap dili, grameri ve tefsirde uzmanlaşmış birisidir[27]. Bu alimin *"el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eseri, tefsirle ilgili en büyük eseri olup, aslında 30 cilt olduğu halde ancak 15 cildi korunabilmiştir. Bu eserin yazma nüshası Kahire Daru'l-Kütüb, no: 59 Tefsir bölümünde bulunmaktadır. Eser, bir tefsir kitabı olmakla birlikte, bir kısım Kur'ân ilimlerini de içermektedir. Eserde garibu'l-Kur'ân, i'rabu'l-Kur'ân, vakf, ibtida, kıraat, esbabu'n-nüzûl, nesh vs. konulara yer verilmiştir. Şu kadar var ki bu konular peşpeşe ve tertipli bir şekilde değil de, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken, uygun görülen yerlere serpiştirilerek izah edilmişlerdir[28].

Eser yazma halinde bulunduğu için kendisine ulaşma imkanı olmamıştır. Ancak kaynaklarda onunla ilgili verilen bilgilerle yetinilmiştir. Bu bilgilere baktığımız zaman eserin, ulûmu'l-Kur'ân açısından önemli olduğu ve Kur'ân ilimleri hakkında gerekli bilgiler verdiği anlaşılmaktadır.

İkinci eser, Kurtuba'da doğup orada tahsilini yapmış olan ve bir tefsir alimi olarak bilinen Ebû Davud Süleyman b. Necah (öl. 496/1103) tarafından kaleme alınan *"el-Beyânü'l-câmi' li ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eseridir. Zirikli'nin verdiği bilgiye göre bu eser 300 farklı bölüm ihtiva etmekte ve bu haliyle "ulûmu'l-Kur'ân" kaynakları arasında sayılmaktadır. Bu alimin *"et-Tibyân li hecâi't-Tenzîl"* adlı eseri de Kur'ân ilimleri ile ilgili sayılmaktadır[29].

Bu esere de tarafımızdan ulaşılamamıştır. Bu bakımdan ilgili kaynakların verdiği bilgilerle yetinilmiştir.

Üçüncüsü ise A. Jeffery'nin *"Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân"* adıyla yayınladığı eserin birincisini oluşturan ve *"Kitâbu'l-mebânî fî nazmi'l-meânî"* adlı tefsirin mukaddimesini teşkil eden eserdir. Bu eserin eldeki yazma nüshasının birinci sayfası kaybolduğundan müellifi belli olmamakla birlikte, ikinci sayfasında kitabın hicrî 425'te yazılmaya başlandığı kaydedilmiştir. 10 bölüm ve 246 sayfadan oluşan bu mukaddimede Kur'ân ve mushaf bilgileri, tefsir, te'vil, muhkem, müteşabih, yedi harf mes'eleleri incelenmiştir. İbn Atıyye'nin olan diğer mukaddimeye ise "H. VI. asır" başlığı altında yer vereceğiz.

---

27 Hayreddin Zirikli, *A'lam*, Beyrut, 1969, V, 53; Taşköprizade Ahmed Efendi, *Miftahu's-saâde*, Kahire, 1968, I, 438.

28 Zerkânî, *Menahil*, I, 35; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, İstanbul, 1943, I, 241; Ali Şevvah İshak, *Mu'cemu musannafâti'l-Kur'ân*, Kuveyt, 1981, III, 187.

29 Zirikli, *A'lam*, III, 200.

HİCRÎ VI. ASIR

Kur'ân ilimleri ile ilgili çalışmalar bakımında hicrî VI. asrın V. asra göre daha zengin olduğu görülmektedir. Bu asırda yapılan çalışmaları kronolojik sıraya göre şu şekilde takdim edebiliriz:

a- Birinci sırada Rağıb el-Isfehânî diye bilinen Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-Mufaddal (öl. 503/1109)'ın *"Mukaddimetü't-Tefsir"* adlı eseri yer almaktadır.

Ragıb el-Isfehânî, Isfehan'da doğmuş, Bağdat'a yerleşmiş, orada ilmini tahsil etmiş ve özellikle tefsir ilminde ün salmıştır. Gazzâlî'nin çağdaşı olmuştur[30].

Ragıb el-Isfehânî'nin tefsirle ilgili en meşhur eseri *"el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân"* adlı eseridir. Bunun yanısıra tamamlamadan bıraktığı ve yazma halinde bulunan *"Tefsîru'l-Kur'ân"* veya *"Câmi'u't-Tefsir"* adlı eserinin girişinde tefsir usûlüyle ilgili bilgiler, özellikle Kur'ân'ın mu'cize oluşu ve i'caz yönleriyle ilgili malumatlar yer almaktadır.

Rağıb el-Isfehânî'nin *"Mukaddimetü't-Tefsîr"* adlı çalışması, önemli bir tefsir usûlü kitabıdır. Kadı Abdülcebbar'ın *"Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-metâin"* adlı eserinin zeyli olarak basıldığı gibi, müstakil kitap halinde *"Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr"* adıyla da neşredilmiştir. 23 bölüm halinde hazırlanan bu kitapta "ulûmu'l-Kur'ân" konuları: Müşterek lafzın özellikleri, muhatabın anlamasına engel olan durumlar, Kur'ân'ın içerdiği kelam türleri, Kur'ân'ın beyanı, tefsir ve tevil arasındaki fark, anlaşılabilen vecihler, hakikat-mecaz, umum-husus, zahirde anlaşılmayan lafızlar, İlâhî kelamın tüm ilmî ve amelî hakikatleri içine alması, Kur'ân'ın delil ve hüccetleri ihtiva etmesi, nesh, nesh ile tahsis arasındaki fark, te'vili bilinmeyen hususlar, müteşabihin hikmetleri, tefsir ilminin üstünlüğü, müfessirin muhtaç olduğu ilimler, tek lafızla iki farklı mânânın kastedilmesi, Kur'ân'ın i'cazı gibi konular, fazla detaya girilmeden öz bir şekilde ele alınmaktadır.

b- İkinci sırada Endülüs'lü âlim Abdulhak b. Ebû Bekir b. Abdülmelik b. Atıyye (öl. 543/1148)'nin *el-Câmi'u'l-muharraru's-sahîhu'l-vecîz fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz* isimli tefsirine Kur'ân ilimlerine ilişkin yazmış olduğu mukaddimedir. A. Jeffery tarafından yayınlanan *"Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eserin ikinci kısmını oluşturmakta olan ve 45 sayfa civarında bulunan bu eserde Kur'ân bilgileri, Kur'ân tefsiri, Kur'ân'ın cem'i, dili ve i'cazıyla alakalı malumat yer almaktadır.

30 Zirikli, *A'lam*, II, 279.

c- Üçüncüsü Endülüs'ün İşbiliyye şehrinde doğmuş bulunan, ilim tahsilinden sonra özellikle fıkıh, hadis ve edebiyat alanlarında uzmanlaşan Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Meâfirî (öl. 546/1151)'nin *"Kanûnu't-te'vil fi't-tefsir"* adlı eserdir[31]. Tefsir usûlüne ilişkin yazılmış bu eser yazma halindedir. Brockelman, bu eserin yazma nüshalarının Kahire kütüphanelerinde bulunduğunu söylemektedir[32].

d- Dördüncüsü İbnü'l-Cevzî diye maruf olmuş, Bağdat'ta doğan tefsir, tarih ve edebiyatta ün salan ve 300 civarında eser telif eden Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali'nin *"Funûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eseridir. Kur'ân ilimleri bakımından temel kaynaklardan birini teşkil eden bu kitap, daha farklı isimlerle de yâd edilmekte ve değişik kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır[33]. Eserin ilk olarak basımı Ahmed eş-Şarkavî ve İkbal el-Merâkuşî tarafında 1970'te Fas'ta gerçekleştirilmiştir.

Eserde Kur'ân'ın faziletleri, Kur'ân'ın mahluk olmadığı, yedi harf, mushaf yazısı ve kelimeleri, sûre, âyet, kelime ve harf sayısı, Kur'ân'ın cüzleri, Mekkî ve Medenî sûreler, yabancı kelimeler, vakf ve ibtida, müşkil, müteşabih, benzer kelimelerin farklı mânâlarda kullanılması, takdim, tehir, garibu'l-Kur'ân, vücuh ve nezair, nâsih ve mensuh, Kur'ân'da hitap şekilleri, emsalü'l-Kur'ân, dilin yapısı vb. konular işlenmektedir. Eser ele aldığı konular itibariyle ve konuları ele alış metoduyla incelendiği zaman, Kur'ân ilimleriyle ilgili olarak o vakte kadar yazılan eserler içerisinde en kapsamlı ve derli toplu olanıdır. Bu özelliği ile o, kendisinden sonra Kur'ân ilimleri ile ilgili eser verenlere özellikle de Zerkeşî'ye kaynak teşkil etmiştir[34].

HİCRÎ VII. ASIR

Hicrî VII. asırda, Kur'ân ilimleri hakkında yazılan derli toplu bir eser tesbit edilememiştir. Fakat nesh, i'caz, kıraat vs. gibi Kur'ân ilimlerinin değişik birimleri ile alakalı müstakil eserler yazılmıştır ki, bunları son bölümde ayrıca ele alacağız.

---

31 Davûdî, *Tabakatü'l-müfessirin,* Beyrut, ts., II, 162; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* İstanbul, 1973, II, 473 vd.

32 Brockelman, *Gall,* Leiden, 1943, I, 525.

33 Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela,* Bağdat, 1984, XXI, 367 vd.; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin,* İstanbul, 1951, I, 522.

34 Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları,* s. 29.

HİCRÎ VIII. ASIR

Hicrî VIII. asırda Kur'ân ilimlerine dair önemli eserlerin verildiğini görmekteyiz:

a- Birincisi fakih, şair, edebiyatçı ve tarihçi olarak bilinen Süleyman b. Abdülkavi et-Tûfî (716/1316)'nin *"el-İksîr fî ilmi't-tefsir"* adlı eseridir[35]. Abdülkadir Hüseyin tarafından tahkik edilip 1977'de Kahire'de basılan tek ciltlik bu eserde, tefsir ve te'vile duyulan ihtiyaç, Kur'ân'ın ihtiva ettiği ilimler, meânî ve beyan ilmi, Kur'ân'da farklı üslûplar, müfred ve mürekkep lafızlar, fesahat ve belağat, istiare, kinaye, teşbih, iltifat, i'caz, itnab vs. gibi beyan ilminin türleri konuları işlenmektedir. Bu bakımdan eser, bir "ulûmu'l-Kur'ân" çalışması olmaktan ziyade, ağırlıklı olarak belagat, meânî ve beyan ilimlerini işlemektedir.

b- İkincisi Şeyhulislam Takıyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye(728/1327)'nin kaleme aldığı *"Mukaddime fî usûli't-tefsir"* isimli çalışmadır. Bu çalışma 1936'da Dımaşk'ta basılmış ve Harun Ünal tarafından yapılan Türkçe tercümesi ise1985'te İstanbul'da yayınlanmıştır. 6 bölümden oluşan eserde Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı lafız ve mânâ olarak tefsiri, sahabe ve selefin tefsirdeki ihtilafı ve örnekler, tefsirde nakle ve istidlal yollarına dayalı ihtilaflar, istidlal yollarına dayalı ihtilafların açıklanması, Kur'ân'ı doğru tefsir etme yolları, Tabiînin görüşlerine dayanarak Kur'ân'ı tefsir etme gibi konular incelenmektedir.

Eserin muhtevasını incelediğimiz zaman, bunun, Hz. Peygamber, sahabe ve tabiînin tefsir metodunu ele aldığını ve müellifin Kur'ân'ın tefsirinin ne şekilde yapılması gerektiğine dair görüşlerini içerdiğini, bunun dışında diğer Kur'ân ilimlerine fazla yer vermediğini söyleyebiliriz.

c- Üçüncüsü Ebû Abdillah Bedruddin Muhammed b. Behadur b. Abdullah ez-Zerkeşî (öl. 794/1392)'nin *"el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı muhteşem eseridir. Eserin Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim tarafından tahkiki yapılmış ve defalarca basılmıştır.

Müellif Zerkeşî, *el-Burhan*'da Kur'ân ilimlerini 47 başlık altında incelemiştir. Bu yönüyle o, o zamana kadar yazılan en kapsamlı Kur'ân ilimleri kaynağı olma özelliğini taşımaktadır. Ele aldığı Kur'ân ilimlerini kısaca şöyle sayabiliriz: Nüzul sebepleri, münasebet, fasıla, sûre başlangıçları, vücuh-nezair, müteşabih, mübhemat, sûre sonları, Mekkî-Medenî, ilk nâzil olan âyetler, Kur'ân'ın dili, indirilme keyfiyeti, cem'i ve hıfzı, cüzleri, isimleri, Hicaz lügatının dışındaki isimleri, Arap lügati, ga-

35 Zirikli, *A'lam*, III, 189.

rip kelimeler, kelime yapısı, hükümleri, fesahati, lafızlardaki ihtilaf, kıraatler, vakf ve ibtida, resm-i hat, faziletleri, özellikleri, fazilet ölçüsü, okuma âdâbı, âyetlerin bir kısmını kitaplarda, risalelerde ve hutbelerde kullanma ve bunun hükmü, ondaki meseller, diğer hükümler, cedel, nâsih-mensuh, ihtilaf tevehhümü, muhkem-müteşabih, sıfatlarda müteşabihlik, i'caz, tevatüren gelişi, Kitab'ın sünneti destekleyişi, tefsir, hitap şekilleri, hakikat-mecaz, kinaye-ta'riz, kelamın kısımları, üslûbu'l-Kur'ân, edatlar.

Kur'ân ilimlerini açıklamada büyük bir yeri olan *el-Burhan* adlı eserde, öncekilerin görüşleri özetlenmiş ve değişik görüşler bir araya getirilmiştir. Ele aldığı bölümün her biri hakkında genişçe malumat verilmiştir. Eserin telifinde istifade edilen kaynakların isimleri yer yer zikredilmiştir. Bölümlerin yanısıra açılan fasıllarda, ele alınan konular hakkında daha detay ve ikna edici bilgiler sunulmuştur. Kendisinden sonra bu alanda eser yazan alimler özellikle Suyûtî bu eserden oldukça fazla istifade etmiştir. Eser hâlâ bu hususta en şümullü kaynak olma vasfını devam ettirmektedir.

HİCRÎ IX. ASIR

Hicrî IX. asırda bu konu hakkında iki eser dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan birincisi, Celaleddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî (824/1421)'nin *"Mevâki'u'l-ulûm min mevâki'i'n-nücûm"* adlı çalışmasıdır. Henüz basılmamış olan bu eserin yazmaları ile ilgili olarak da bir bilgiye sahip değiliz. Ancak *Keşfu'z-zunûn*'da bahsedildiğine göre bu çalışma, 12 bölüm halinde Kur'ân'ın nüzûlü, yer ve zamanı konularını, 6 bölüm halinde sened, 6 bölüm halinde eda, 7 bölüm halinde lafızlar ve 5 bölüm halinde de mânâlar konuları işlenmektedir. Suyûtî, *el-İtkan* adlı eserinde bu kitaptan bahsetmekte ve faydalanmaktadır.

İkincisi ise Muhyiddin Ebû Abdillah Muhammed b. Süleyman Kafiyeci (öl. 879/1478)'nin *"et-Teysir fî kavâidi ilmi't-tefsir"* adlı eseridir. Bu eserin değişik kütüphanelerde yazmaları olmakla birlikte, İsmail Cerrahoğlu tarafından tercüme ve notlarla birlikte Ankara'da 1974'de neşredilmiştir.

Eserin birinci kısmında tefsirin yeri ve önemi, tefsir ve te'vil kelimelerinin anlamı, dirayet tefsiri ve hükmü, müctehid ve vasıfları, tefsir yapmanın caiz olup olmadığı, müfessirin bilmesi gereken 15 ilim, muhkem-müteşabih, lafzın delaleti, nüzûl keyfiyeti, nüzûl sebepleri işlenmiştir. İkinci kısmında ise çeşitli kaideler ve mes'eleler, muhkem lafız, müteşabih ve nesh kavramları, müşkil olan âyetler ve uzlaştırma yolları, sa-

habe, tabiîn ve tebe-i tabiînin tefsire hizmetleri, tefsirin kabul edilme şartları ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise ilmin fazileti, hoca ve talebe arasındaki münasebetlere ilişkin incelik ve kurallara değinilmiştir.

HİCRÎ X. ASIR

"Ulûmul-Kur'ân"la ilgili olarak X. asra damgasını vuran eser Celaleddin b. Kemaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1506)'nin *"el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı kapsamlı kitabıdır.

Değişik yazma nüshaları bulunan *el-İtkan*'ın ilk baskısı 1951 yılında Mısır'da yapılmış; 1967'de de tahkikli basımı gerçekleştirilmiştir. Eser Türkçe'ye Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik tarafından *"Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi"* adıyla çevrilmiş ve 1987 yılında İstanbul'da iki cilt halinde basılmıştır.

el-İtkan'da ulûmu'l-Kur'ân konuları 80 bölüm halinde incelenmiştir. Bunları kısaca ifade etmek istersek I. ciltte Mekkî-Medenî, hadarî-seferî, leylî-neharî, sayfî-şitâî, firaşî-nevmî, arzî-semâî, ilk nâzil olanlar, son nâzil olanlar, nüzûl sebepleri, sahabeden bazılarının konuşması üzerine nâzil olanlar, nüzûlü tekrar edenler, hükmü nüzulünden nüzûlü hükmünden sonraya kalan âyetler, âyetleri ayrı ayrı ve bütün olarak inen sûreler, meleklerin refakatinde ve münferit inen âyetler, bazı peygamberlere inen âyetlerle sadece Rasulullah'a inen âyetler, Kur'ân'ın indiriliş şekli, Kur'ân'ın ve sûrelerinin ismi, Kur'ân'ın cem'i ve tertibi, Kur'ân'ın âyet, kelime ve harflerinin sayısı, Kur'ân'ı ilk ezberleyenler ve rivâyet edenler, kıraatta ali ve nâzil senetler, mütevatir, meşhur, ahad, şaz, mevdu ve müdrec kıraatler, vakf ve ibtida, lafzan mevsul mânen mefsul, imale, feth ve ikisi arasındaki kıraat, idğam, ihfa, ızhar ve iklab, med ve kasr, hemzenin tahfifi, Kur'ân'ın ezberlenmesi ve öğretilmesi, Kur'ân tilavetinin âdâbı, garîbu'l-Kur'ân, Hicaz lügati dışındaki kelimelerle nâzil olan âyetler, Kur'ân'da Arap lügati dışındaki kelimelerle nâzil olan âyetler, vücuh ve nezair, edatlar ve mânâları, i'rabu'l-Kur'ân, müfessirin bilmesi gereken önemli kaideler konuları işlenmiştir.

İkinci ciltte ise muhkem-müteşabih, mukaddem-muahhar, umûmi ve hususi âyetler, mücmel-mübeyyen, nâsih-mensuh, müşkilu'l-Kur'ân, mutlak-mukayyed, mantıku'l-Kur'ân, hitap şekilleri, hakikat-mecaz, teşbih-istiare, kinaye, hasr-ihtisas, i'caz-ıtnab, haber-inşa, bedayi'u'l-Kur'ân, fasılalar, sûre başlangıçları, sûre sonları, âyetler ve sûreler arasındaki münasebet, benzer âyetler, i'cazu'l-Kur'ân, Kur'ân'dan çıkarılan ilimler, emsalü'l-Kur'ân, aksamu'l-Kur'ân, cedelu'l-Kur'ân, Kur'ân'da mevcut isim, künye ve lakablar, müphem âyetler, haklarında âyet nâzil

olan kimseler, fedailu'l-Kur'ân, Kur'ân'da fâdıl ve efdal olan âyetler, müfred mânâda olan âyetler, havassu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın yazı şekli ve yazma âdâbı, te'vil ve tefsirin mânâsı, müfessirde aranan şartlar ve uyması gereken esaslar, garâibu't-tefsir, tabakatu'l-müfessirîn gibi konular ele alınmıştır.

İnceleyebildiğimiz kadarıyla *el-İtkan,* büyük ölçüde nakillere dayanan, konularla ilgili bilgileri bir araya toplayan, lüzumlu ve yeterli bilgileri vererek münakaşa ve tenkidini yapan oldukça muhtevalı bir çalışmadır. Mukaddimesinde belirtildiğine göre Suyûtî bu eseri 150 civarında eserden istifade ile yazmıştır. Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ı en temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. *İtkan*'ın başından sonuna kadar çeşitli yerlerinde bu gerçeği açıkça görmek mümkündür.

el-İtkan'da ele alınan konularda genellikle o sahada yazılan eserlerden nakillerde bulunulmuş, bu kaynaklardan sağlanan bilgiler belli bir düzen dahilinde verilmiş, görüşler müellif ve eser adı verilerek tekit edilmeye çalışılmıştır.

Bütün bu özellikleri ile *el-İtkan,* Kur'ân ilimleri sahasında kaynak eserlerden biri olma özelliğini devam ettirmektedir.

HİCRÎ XI. ASIR

Bu asırda kayda değer Kur'ân ilimleri çalışması olarak bir Osmanlı müellifi olan İbrahim Bergamavî (1014/1605)'nin *Tefsir Usûlü Risalesi*'dir. Böyle bir eserin var olduğu Osmanlı Müelliflerinde kaydedilmektedir[36].

36 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul, 1333, I, 229.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ V-XI. ASIRLARDA YAZILAN TEFSİRLERİN MUKADDİMELERİNİN "ULÛMU'L-KUR'ÂN" AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu asırlarda, yukarıda açıkladığımız üzere Kur'ân ilimleri ile alakalı müstakil ve kapsamlı eser telif eden alimler bulunduğu gibi, bunun yanısıra bir kısım alimler, Kur'ân ilimleri ile alakalı görüşlerini ve açıklamalarını tesirlerinin baş tarafında yazmış oldukları "mukaddime"lerinde dile getirmişlerdir. Şimdi biz burada bu müellifleri ve mukaddimelerini değerlendireceğiz.

Tefsirlerin mukaddimelerinde ulûmu'l-Kur'ân'la alakalı bilgiler vermek, hicrî V. asırda ortaya çıkmış bir durum değildir. Daha önce yazılan mukaddimelerde de bu gibi bilgiler yer almaktaydı. Mesela: Muhammed Cerir et-Taberî (öl. 310/922), *Cami'u'l-beyan an tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân ilimlerinden bazıları hakkında, örneğin, Kur'ân'ın Allah kelamı oluşu, Kur'ân'ı diğer kelamlardan ayıran özellikler, Kur'ân'ın nâzil olduğu harfler, Arap lügatlerinden Kur'ân'ın nâzil olduğu lügat, Kur'ân'ın te'vilinin bilinmesine vesile olan yönler, Kur'ân'ı re'y ile tefsir, Kur'ân'ın âyetleri üzerinde, onun bildirdiği açıklamalar ve öğütler hakkında tefekkür, Kur'ân'ın isimleri, onun sûre ve âyetlerinin te'vili ile ilgili bilgiler vermiştir. Aynı şekilde hicrî V. asır ve sonrasında da bu âdeti bir kısım müfessirler devam ettirmişlerdir. Şimdi onlardan ulaşabildiklerimizi kısa ksa sunmaya çalışacağız.

Hüseyin b. Mes'ud el-Bagavî (öl. 516/1122), *Meâlimu't-Tenzîl* adlı tefsirine yazmış olduğu 8 sahifelik mukaddimesinde[37] kendilerinden nakilde bulunduğu müfessirlerden kısa kısa bahsettikten sonra, Kur'ân'ın ve onun taliminin faziletleri, Kur'ân tilavetinin faziletleri, bilgisi olmaksızın Kur'ân hakkında kendi re'yi ile yorumda bulunanların durumu konularıyla alakalı olarak daha çok rivayete dayalı kısa bilgiler vermektedir.

Endülüs'lü alim Abdulhak b. Ebubekir b. Abdülmelik b. Atıyye (öl. 543/1148)'nin *el-Câmi'u'l-muharraru's-sahîhu'l-vecîz fî tefsîri'l-*

37 Rivayet tefsirleri arasında sayılan bu tefsirin kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Basımı da yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda eserin 1992'de Beyrut'ta yapılan üçüncü baskısını kullandık. Ayrıca Bigalı Kadri Mehmet Efendi (öl. 1042/1632) tarafından da Türkçeye tercüme edilerek IV. Murat'a hediye edilmiştir.

Kur'âni'l-Azîz isimli tefsirine Kur'ân ilimlerine ilişkin yazmış olduğu mukaddimedir. Bu mukaddime, bir önceki bölümde de dile getirdiğimiz gibi, A. Jeffery tarafından yayınlanan *"Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eserin ikinci kısmını oluşturmaktadır. 45 sayfa civarında bulunan bu eserde Kur'ân bilgileri, Kur'ân tefsiri, Kur'ân'ın cem'i, dili ve i'cazıyla alakalı malumat yer almaktadır.

Ebû Ali Fadıl b. Hasen et-Tabressî (öl. 548/1153), *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin mukaddimesinde[38] Kur'ân ve tefsir ilminin en şerefli ilim olduğunu belirttikten sonra Kur'ân'ın bir kısım özelliklerini ve faziletlerini dile getirmekte, tefsirde takip ettiği metodu ortaya koymakta, sonra da sırasıyla: Kur'ân âyetlerinin sayısı ve bunu bilmenin faydası, meşhur kurrâ' ve rivayetleri, tefsir ve te'vil kelimelerinin mânâları, Kur'ân'ın isimleri ve bu isimlerin mânâları, i'caz, kıraat, Kur'ân'ın cem'i ve tertibi, nesh, nâsih ve mensuh gibi bir kısım Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın ve Kur'ân ehlinin faziletleri, Kur'ân okuyucusunun lafızları düzgün telaffuz etmesi ve sesini güzelleştirmesi konularını kendine has orijinal bir üslupla kısa ve özlü bir şekilde işlemektedir.

Endülüs'te yetişen Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*[39] isimli hacimli tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân ilimlerinin bazıları hakkında bir kısım bilgiler vermektedir. Müellif öncelikle Kur'ân'ın bir kısım hususiyetlerinden bahsedip, tefsirini yazış sebebini ve tefsirinde takip ettiği metodu kısaca açıklıyor. Daha sonra da Kur'ân'ın faziletleri, onu öğrenmeye teşvik, Kur'ân'ı öğrenen, okuyan, dinleyen ve onunla amel eden kişilerin faziletleri, Allah'ın kitabını tilavetin keyfiyeti, mekruh ve haram olan okuyuşlar ve bu konudaki ihtilaflar, Kur'ân ve ilim ehlini riya ve benzeri kötü ahlaktan sakındırmak, Kur'ân ehlinin dikkat etmesi gereken hususlar, Kur'ân'ın i'rabı, onu öğrenmeye teşvik, Kur'ân'ı tefsir etmenin ve onu tefsir edenlerin fazileti, Kur'ân hafızları, Kur'ân hafızlarının ve okuyucularının Kur'ân'a göstermeleri gereken tazim ve hürmet, Kur'ân'ı re'y ile tefsir, müfessirlerin mertebeleri, Kitab'ın sünnet ile açıklanması, Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenme ve anlama, onlarla amel eden kişilere bu işin kolay gelmesi, Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesi, Kur'ân'ın cem'i, Hz. Osman'in mushafları yazdırması ve onların dışındakileri yaktırması, Hz. Heygamber zamanında Sahabeden Kur'ân'ı ezberleyenler, Kur'ân'ın sûrelerinin ve âyetlerinin tertibi, Kur'ân'ın hareke-

38 Bu tefsir Mektebetü'l-ilmiyyeti'l-islamiyye tarafından Tahran'da 10 cilt halinde basılmıştır. Biz de bu baskıyı kullandık.

39 Bu tefsirin de pek çok yazma nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca birkaç baskısı da yapılmıştır. Bu çalışmada Beyrut'da 1988'de yapılan birinci baskısı kullanılmıştır.

lenmesi, noktalanması, hizb ve aşırlara ayrılması, harf, cüz, kelime ve âyetlerinin sayısı, sûre, âyet, kelime ve harf lafızlarının mânâları, Kur'ân'da Arapça'nın dışında kelimeler var mıdır?, Kur'ân'ın i'cazı ve mu'cizenin şartları ve hakikati, Kur'ân'ın sûrelerinin fazileti hakkında uydurulan hadisler, Kur'ân'a ta'nedenlere ve Hz. Osman mushafında ziyade ve noksan olduğunu söyleyenlere reddiye konuları mufassal sayılabilecek tarzda işlenmiştir[40].

Kurtubî bu mukaddimesinde ele aldığı konularla ilgili rivayetleri nakletmiş, fakat bir kısım müfessirler gibi bunları sadece nakletmekle yetinmeyip değerlendirmiş ve kendi görüşünü de açıkça ifade etmiştir. Bu mukaddime, inceleyebildiğimiz kadarıyla, müstakil ve kapsamlı "ulûmu'l-Kur'ân" çalışması olarak kabul edilebilecek ciddiyet ve çapta gözükmektedir.

Şeyhulislam Takıyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye(728/1327)'nin telif ettiği ve çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan, 1998 yılında Beyrut'ta Dr. Abdurrahman Umeyre'nin tahkik ve ta'likleriyle ilk kez 7 cilt halinde neşredilen *"et-Tefsiru'l-kebîr"* adlı tefsirinin mukaddimesi, tefsir ve Kur'ân ilimleriyle alakalı pekçok konuyu orijinal bir üslupla ele alan bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Bu mukaddime 7 ciltlik tefsirin ilk iki cildini kapsamakta ve 527 sayfalık bir hacim işgal etmektedir. Müellif tefsirle ilgili bu mukaddimenin birinci kısmında hak ve batıl arasını ayıran şey (furkan), Allah, farklı şeylerin arasını ayırır ve benzer şeylerin arasını birleştirir, Hz. Peygamber'den gelen tefsir, imtisale en layık olan tefsirdir, Hz. Peygamber'den nakledilen tefsire mani olmak, adalete mani olmaktır, onun zıddına emretmek ise zulmü emretmektir, zanna tabi olan kafirleri teşhir, ictihadın olabileceği yerler, Allah'ın sıfatlarını nefyeden ve bir kısmını isbat edenler hakkında açıklama, Rahman'dan gelene ittiba, sapıklar bid'at ve şüphe sahipleridir, mütekellimlerin ve onlara tabi olanların sapıtma sebepleri, İslâm'da fırkalaşmaya sebep olan ilk zümre haricilerdir şeklinde ifade edilebilecek konular hakkında genişçe açıklamalar yapılmıştır[41].

Mukaddimenin ikinci kısmında ise batın içre yedi batın'ın olduğu iddiası, insanların pek çoğundan gizli kalan batın ilmi, Hz. Peygamber'in her toplumu, kendilerine uygun olan şeylere yönelttiği iddiasının tahkiki, müteşabih ve te'vil hakkında, kalplerin çeşitleri, Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının müteşabih olup olmadığı hakkında âlimlerin ihtilafı, Kur'ân Hz. Peygamber'in doğruluğunun delilidir, Kur'ân'ın mu'cizeleri,

40 Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988, I, 5-61.
41 Bkz. Ahmed İbn Teymiyye, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrut, 1998, I, 85-315.

sırat-ı müstakimin mânâsı, Kur'ân'ın yeminleri, selefin tefsirdeki ihtilafı gayet azdır, tefsirdeki ihtilaf ve sebepleri: Birincisi ihtilafın sebebinin nakil olması, ikincisi ihtilafın sebebinin istidlal olması, tefsir yollarının en güzeli, Kur'ân'ı tabiîn kavilleriyle tefsir etmek, Kur'ân'ın isim ve sıfatları, Kur'ân'a tabi olmaya delalet eden âyetler konuları üzerinde uzun uzun izahlarda bulunulmuştur[42].

Zamanının seçkin alimlerinden biri olan İbn Teymiyye'nin bu mukaddimesi, konuları, öncesinde ve sonrasında benzeri olmayan farklı bir tasnif ve farklı üslupla ele almaktadır. Diğer mukaddimelerde göze çarpan, aynı konuların aynı rivayet ve bilgilerle tekraren işlenmesi hususiyeti bunda gözükmemektedir

Alaeddin Ali b. Muhammed el-Hazin (öl. 741/1340), *Lübâbu't-te'vîl fi me'âni't-Tenzîl* adlı tefsirinin mukaddimesinde[43] hamdele, salvele ve Kur'ân'ın bir kısım hususiyetleriyle ilgili izahlarından sonra Kur'ân'ın, onu tilavetin ve talimin faziletleri, Kur'ân'ı bilgisizce kendi re'yi ile tefsir eden ve Kur'ân'ı ezberledikten sonra tekrar etmediği için onu unutan kimseler hakkındaki vaîdler, Kur'ân'ın cem'i, tertibi, nüzûlü, Kur'ân'ın yedi harf üzere inmesi, tefsir ve te'vil kelimelerinin mânâları hakkındaki rivayetleri kaydetmektedir. Burada rivayet ağırlıklı bir bilgi aktarımının olduğu gözlenmektedir.

Ebû Hayyan el-Endelûsî diye tanınan Muhammed b. Yusuf (öl. 745/1344), yazmış olduğu *el-Bahru'l-muhît* adlı tefsirinin mukaddimesinde, öncelikle tefsir ilminin en önemli ilim olduğunu, diğer ilimlerin ise tefsir ilminin aletleri mesabesinde olduğunu belirttikten sonra tefsirini yazış sebep ve şeklini açıklamaktadır. Tefsir ilminin ihtiyaç duyduğu diğer ilimleri saymakta, kısaca bunların isim, fiil ve harf olarak lügat ilminin bilinmesi ki bunlar lügat kitaplarından öğrenilir. Müfred ve mürekkeb oluşları bakımından Arapça kelimeler için söz konusu olan hükümlerin bilinmesi ki, bu nahiv ilminin konusudur. Lafzın veya terkibin fasih ve güzel olmasıdır ki, bu, beyan ve bedî' ilminin konusudur. Mübhemin tayini, mücmelin tebyini, sebeb-i nüzûl ve neshin bilinmesidir ki, bunlar ancak Hz. Peygamber'den yapılan sahih nakillerle tesbit edilebilir. Bu da hadis ilminin konusudur. Allah hakkında caiz, vacip ve müstahil olan şeylerin bilinmesi, nübüvvet, peygamberler ve Kur'ân'ın i'cazının tanınmasıdır ki, bu da kelam ilminin konusudur. Kur'ân lafızlarındaki ziyade ve noksanın, harekelerin değişmesinin, bir lafzın yerine başka bir lafzın

42 Bkz. Ahmed İbn Teymiyye, *et-Tefsîru'l-kebîr*, II, 5-296.

43 Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan bu tefsirin birkaç baskısı da yapılmıştır. Biz, Beyrut'ta yapılan 4 ciltlik baskısını kullandık..

getirilmesinin bilinmesidir ki, bu da kıraat ilminin konusudur. İşte Kur'ân'ın tefsirinin yapılabilmesi için öncelikle bu yedi ilmin iyice bilinmesinin zarurî olduğunu kaydetmektedir. Kur'ân'ın i'cazına kısaca değinmekte, sadece nahiv, sadece fıkıh veya başka bir ilimle tefsir yapılamayacağını söylemekte, temel kaynakları olarak Zemahşerî ve İbn Atıyye'den ve onların tefsirinden bahsetmektedir. Daha sonra Kur'ân'ın, onu kıraatin ve onu tefsir etmenin faziletleri hakkında varid olan rivayetleri değerlendirmekte, Kur'ân'ı kendi reyi ile tefsirin sakıncalarını dile getirmekte, tabiînden olan müfessirleri ismen saymakta ve tefsirin lügat ve ıstılah mânâlarını vererek Fatiha'dan başlayarak Kur'ân'ı tefsire girişmektedir[44].

İbn Kesir olarak meşhur olmuş Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (öl. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*[45] adlı tefsirinin mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra Kur'ân'ı tefsir etmenin ve mânâlarını ortaya koymanın âlimlere terettüp eden bir sorumluluk olduğunu belirtmekte, Kur'ân'ı tefsir yollarının en iyisinin Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmek olduğunu söylemektedir. Sonra Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in sünneti ile, sonra da sahabe kavilleriyle tefsir etmek gelir. Bunlardan bir şey bulunmazsa bir kısım âlimlerin tabiîn kavline müracaat ettiklerini söyledikten sonra, tabiîn tefsirinin bağlayıcı olup olmadığını tartışmaktadır. Kur'ân'ı re'y ile tefsir etmenin doğru olup olmadığını irdelemekte, bununla ilgili nakillere yer vermektedir. Fatiha tefsirine başlamadan önce de, Mekke'de ve Medine'de inen sûreler, Kur'ân âyetlerinin, kelimelerinin ve harflerinin sayısı, Kur'ân'ın tam ortasının neresi olduğu, üçe bölündüğünde üçte birinin, üçte ikisinin neresi olduğu ve yediye bölündüğünde yedide biri, ikisi, üçü.....neresi olduğu tesbit edilmekte, Kur'ân'ın cüzleri ve hizibleri hakkında bilgi verilmekte, "ayet" kelimesinin mânâsı üzerinde durularak, en küçük âyetlerin hangileri olduğu tartışılmaktadır. Kurtubî (öl. 671/1273)'den nakille Kur'ân'da yabancı terkiplerin bulunmadığını, ancak onda İbrahim, Nuh, Lut vs. gibi diğer dillerden alınmış alem isimler yer aldığını söylemektedir.

---

44 Biz bu bilgileri, *el-Bahru'l-muhît*'in 1990 yılında Beyrut'ta yapılan ikinci baskısının mukaddimesi (s. 1-17) nden aldık.

45 Bu tefsirin de doğu ve batı kütüphanelerinde pekçok yazma nüshası vardır. Ayrıca birkaç kez basımı da gerçekleştirilmiştir. Biz çalışmamızda 1986'da İstanbul'da Çağrı yayınlardından çıkan baskısını kullandık.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ V-XI. ASIRLARDA TELİF EDİLEN TEFSİRLERİN MUKADDİMELERİNDE DEĞİL DE, ÂYETLER TEFSİR EDİLİRKEN İLGİLİ KISIMLARDA KUR'ÂN İLİMLERİ İLE ALAKALI YAPILAN AÇIKLAMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızın sahasına giren asırlarda müstakil ve kapsamlı "ulûmu'l-Kur'ân" eserleri telif edildiği ve yine bu asırlarda yazılan tefsirlerin mukaddimelerinde Kur'ân ilimleri ile alakalı bilgiler verildiği gibi, bir kısım alimler de Kur'ân ilimleri hakkındaki açıklamalarını müstakil bir kitap veya mukaddime halinde değil de, Kur'ân'ı baştan sona tefsir ederken ilgili âyetlerin yorumu esnasında sunmuşlardır. Bu konuyla ilgili, bu dönemde yazılmış hemen hemen her tefsirden bilgiler tesbit etmek mümkündür. Dolayısıyla bu durumda bulunan müellif ve tefsirlerinin herbirini ayrı ayrı değerlendirmek tebliğimizin sınırlarını zorlayacağından, örnek olarak sadece bir tefsiri ele alacağız. O da, tefsirin temel kaynaklarından Fahreddin Râzî (öl. 606/1209)'nin *Mefâtîhu'l-gayb* isimli tefsiri olacaktır.

Meşhur adıyla Fahreddin er-Râzî olan Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer (öl. 606/1209)'in tesbit edebildiğimiz kadarıyla "Ulûmu'l-Kur'ân"la ilgili müstakil ve kapsamlı bir eseri bulunmaktadır. *Mefâtîhu'l-gayb*[46] ismiyle telif ettiği tefsirine de Kur'ân ilimlerinden bahsettiği bir mukaddime ile başlamakta, hemen Fatiha sûresinin tefsirine geçmektedir. Peki, Râzî gibi ünlü ve yüksek seviyeli bir alimin acaba Kur'ân ilimleri ile alakalı söyleyeceği şeyler yok mudur? Bunları hiç söz konusu etmemiş midir? Yoksa bunları dağınık olarak daha farklı yerlerde mi dile getirmiştir?

İşte biz bu gözle Râzî'nin o hacimli tefsirini yenibaştan gözden geçirdik ve onun, değişik Kur'ân ilimleri hakkındaki görüşlerini, Kur'ân'ı tefsir ederken ilgili kısımlarda, hem de detaylı bir tarzda dile getirdiğini tesbit ettik. Şimdi bunları kısaca sunmak istiyoruz:

Râzî, eserine Fatiha sûresinin tefsiri ile başlamakta ve bu tam bir cilt tutmaktadır. Bu ciltte Kur'ân ilimlerine taalluk edecek, az lafızlardan pekçok mes'ele istinbat etmek (I, 21-22), kelime ile ilgili bilgiler (I, 22-35), ses ve harfler ve onların ahkamıyle ilgili hususlar (I, 35), isim, fiil, harf, ismin çeşitleri ve fiilin irabı (I, 37-54) konuları işlenmektedir.

---

46 Bu çalışma da, *Mefâtihu'l-gayb'ın* Tahran'da yapılan 30 ciltlik ikinci baskısı kullanılmıştır.

İkinci ciltte Bakara Sûresi'nin 34 âyetinin tefsiri yapılmaktadır. Burada 1. (Elif, lâm, mîm) âyetinde "Hurûfu mukattaa: Başlangıç harfleri" ile ilgili 9 sayfa bilgi vermekte, burada bu harflerin mahiyeti, i'rabı, mânâları, selefin tavrı, kelamcıların bunları te'vil etmeleri gibi hususları incelemektedir. Bakara 23-24. âyetlerin tefsirinde Kur'ân'ın i'cazı, Kur'ân'ın mu'cize oluşunun iki yönü, sûre kelimesinin mânâları, Kur'ân'la tahaddînin vecihleri 8 sayfa halinde işlenmektedir. Bu konuya ayrıca IX, 124; X, 196; XII, 210; XIX, 12, 115; XXIV, 45, 50, 79, 165, 169, 216; XV, 29, 104-105, 114, 157; XXI, 54; XXV, 77; XXVII, 259; XXVIII, 256-259; XXIX, 42, 163; XXX, 207; XXXI, 41, 73, 74, 141; XXXII, 97, 125-127 vs. sayfalarda da gerekli gördüğü şekilde yer vermiştir

Üçüncü ciltte Bakara 106. âyetin tefsirinde nesh konusunu 8 sayfalık bir hacimle ele almakta, nesh, nâsih ve mensûh kelimelerinin mânâlarını vermekte, yahudilerin hilafına neshin aklen caiz ve sem'an vaki olduğunu savunmakta, Kur'ân'da neshin var olup olmadığını tartışmakta ve Kitab'ın sünnet ile neshi konusu ile bahsi bitirmektedir (III, 226-233). Ayrıca V, 61-63, 72-73, 91, 94, 103-104; VI, 158-159; IX, 175; X, 43, 52; XX, 116; XXIX, 271, 281-282; XXX, 8, 171-172, 180, 224; XXXI, 141-142 vs. yerlerde de kısmen açıklamalarda bulunmuştur.

Yedinci ciltte Al-i İmran Sûresi'nin 7. âyetinde muhkem ve müteşabih konusunu 12 sayfa halinde açıklamakta ve bu hususlarla ilgili bütün bahisleri ezcümle Kur'ân'ın bütünüyle muhkem ve bütünüyle müteşabih olması, Kur'ân'ın bir kısmının muhkem ve bir kısmının müteşabih olması, muhkem ve müteşabihin mânâları, Kur'ân'ın bir kısmının muhkem ve bir kısmının müteşabih olmasının faydaları gibi konuları genişçe tartışmaktadır (VII, 166-179). Ayrıca bkz. XXVI, 271.

Râzî'nin tefsirinde bu tarzda Kur'ân ilimleri ile ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Bunları uzun uzun zikretmemiz yine mümkün gözükmemektedir. Bu bakımdan kısa kısa hatırlatmalarla yetinmek istiyoruz[47]:

Vahy: (II, 32; V, 85; VI, 193; XV, 76, 101, XIX, 221; XXIX, 50; XXX, 79, 152, 153, 169, 171, 224; XXXI, 28, 207-210, 217; XXXII, 60.

Kur'ân'ın nüzûlü, parça parça nüzûlü: V, 84-85; VI, 40; VII, 128-129; XI, 112; XIII, 5, 135-136; XIV, 16; XVI, 238; XIX, 21, 61; XXIII, 129; XXIV, 79; XXVII, 26, 94-95, 133, 239, 193, 239; XXVIII, 12, 258; XXIX, 85, 126; XXX, 189, 257; XXXI, 210; XXXII, 18, 27, 164

47 Bu bilgileri verirken kaynak olarak, Murat SÜLÜN ve arkadaşları tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan *Mefâtîhu'l-gayb Tefsirinin Fihristleri* nden istifade edilmiştir. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Kur'ân'ın yedi harf üzere inmesi: XXX, 176-177

Kur'ân'ın üslûbu: X, 196; XIII, 9, 31; XXIV, 50; XXVIII, 266; XXIX, 785, 88-89, 92, 126, 164, 206, 310; XXX, 86

Kur'ân'da tekrarlar: VI, 108, 110202; XXIX, 57, 96-97, 161, 215, 302, 311; XXX, 47

Kur'ân'da insicam: VI, 74; XXIX, 4, 13, 88, 92, 150, 152, 240, 309; XXX, 55, 214

Kur'ân'ı okumak, dinlemek, ezberlemek, korumak: XXIII, 119; XXIV, 77; XXV, 71; XXVII, 120, 251; XXVIII, 31, 212; XXIX, 42, 84, 85, 191, 192, 193; XXX, 118-119, 173-174, 187, 223

Kıraat: I, 63; XI, 106; XXII, 75

Kur'ân'da yeminler: XIII, 143; XXVI, 41; XXVIII, 146-149, 194-195; XXXI, 161, 165, 188

Kur'ân'da yabancı kelimeler: XXVII, 95

Halku'l-Kur'ân: X, 190; XIII, 123; XIV, 15; XV, 77-78; XXIV, 120; XXVI, 267, 275; XXVII, 95

Kur'ân'da kıssalar: XI, 205; XXIII, 100; XXVI, 212

Kur'ân'ın tefsiri: X, 41; XXVI, 206

Biz bunları sadece misal kabilinden zikredip bir neticeye varmak istiyoruz. O da şu: Her ne kadar Râzî, müstakil "ulûmu'l-Kur'ân" eseri yazmamış olsa da, tefsirinde bu konularla ilgili açıklamaları bir araya getirilip değerlendirilse, Suyûtî'nin *el-İtkan*'ı kadar olmasa da ona yakın hacimde bir eser ortaya çıkardı. Kur'ân ilimleri ile alakalı mukaddime yazılmayan diğer mücessem tefsirlerde de durum az veya çok bu şekildedir. Bunlar Kur'ân ilimlerini, bizzat tefsirin içinde tatbikî olarak ele almışlardır.

Şunu da belirtelim ki, Râzî'nin tefsirinde yer alan Kur'ân ilimleri hakkında müstakil doktora ve doçentlik tezleri bile hazırlanmaktadır. Mesela: Abdurrahman Elmalılı, "Fahreddin Râzî'de Esbâb-ı Nüzûl Değerlendirmesi", Şanlıurfa, 1997, adında doçentliğe sunmak üzere 210 sayfalık bir çalışma hazırlamıştır. Yine doktora öğrencilerinden biri "Râzî'nin Tefsirinde Kıssalar" mes'elesiyle ilgili tez çalışması yapmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ V-XI. ASIRLARDA MÜNFERİD KONULAR HALİNDE ELE ALINAN KUR'ÂN İLİMLERİ

Kur'ân ilimlerinin yazılmaya başlandığı İslâm tarihinin erken dönemlerinden beri Kur'ân ilimleri sahasında münferid konu çalışmaları da var olagelmiştir. Hatta bu sahada eser yazımı, öncelikle münferid konular halinde başlamıştır. Alimlerimiz Kur'ân'ın indirilişi, yazılması, cem'i, faziletleri, yeminleri, meselleri, garibi, i'cazı, i'rabı, okuma âdâbı, tecvidi, kıraatı, vücuh ve nezairi, edebî sanatları, nüzûl sebepleri, i'cazı, belağatı, vakf ve ibtida ve nesih gibi bir çok Kur'ân'la ilgili ilimler konusunda müstakil eserler vermişlerdir. Konuyu müstakil olarak ele alan müellifler, eserlerinde o konu ile alakalı daha geniş ve detaylı bilgiler verme imkanına sahip olmuşlardır.

Ayrı ayrı ele alınan Kur'ân ilimlerinin ortaya çıkışı ve hicrî V. asra kadar gelişimini benden önceki tebliğci inceledi. Şimdi biz çalışmamızın bu kısmında, gayet mulahhas bir şekilde hicrî V-XI. asırlarda bu ilimlerin durumu ve bunlarla alakalı olarak yapılan çalışmaları arz etmeye çalışacağız. Yalnız çalışmanın daha sistematik olmasını sağlama açısından, münferit olarak ele alınan Kur'ân ilimlerinden herhangi birini söz konusu ettikten sonra, o ilmin altı asır (hicrî V-XI) boyunca takip ettiği gelişim seyrini ortaya koyacağız. Değilse her bir asırda Kur'ân ilimlerinin her birinin durumunu ayrı ayrı ele almak daha zor ve daha karmaşık olacaktır.

Şunu da hemen belirtelim ki, yukarıda "Kur'ân ilimleri'nin tarif ve kapsamını açıklarken, bir kısım alimlerin Kur'ân ilimlerinin sayısını onbinlerle ifade ettiğini ve hatta sınırsız saydığını, bir kısmının tıp, matematik vs. gibi ilimleri de bu alana dahil ettiğini, bir kısmının ise daha insaflı davranıp bunları daha az bir rakama indirdiğini belirtmiştik. Zerkeşî'nin *el-Burhan*'da bunları 47 adet, Suyûtî'nin ise *el-İtkan*'da bunları 80 adet olarak tasnif ettiğini kaydetmiştik.

Şimdi bizim burada bir tebliğ muhtevası içinde bahsi geçen Kur'ân ilimlerinin hepsini ayrı ayrı ele alıp, bunların 6 asır boyunca takip ettikleri gelişim çizgilerini otaya koymamız oldukça ağır bir iş olacaktır. Dolayısıyla biz, bu ilimler içerisinden en önemlilerinden bazılarını ele alıp bunlarla ilgili bir fikir vermeye gayret göstereceğiz.

- Resmu'l-Mushaf: Kur'ân'ın yazılması, yazı şekli, kelimelerinin yazılış biçimleri, Arapça dilinde mevcut nahv ve sarf kurallarına uyup uymaması, Kur'ân'ın kendine özgü bir yazı şekli olup olmaması ile ilgili olarak ortaya çıkan ilme "resmu'l-Mushaf" ilmi denilmiştir. Kur'ân'ın kendine özgü yazı şekline de "resmu'l-Osmânî" denilir[48].

İlk asırlardan itibaren Kur'ân'ın yazısıyla ilgili olarak müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Yazılan bu eserlerde Kur'ân'ın yazısının kendine mahsus özellikleri anlatılmakta, kelime ve harflerin çeşitli durumlarda nasıl yazılmış oldukları tesbit edilmektedir.

Hicrî V-XI. asırlarda Resmu'l-Mushaf konusunda şu müellifler şu eserleri telif etmişlerdir: Ebû Abdillah Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî (öl. 442/1050)'nin *"el-Bedî' fî ma'rifeti mâ rusime fî mushafı Osman b. Affan"*ı[49], Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî (öl. 444/1052) *"el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr"*ı. Bu eser Muhammed Ahmed Dehman tarafından tahkik edilerek Dımeşk'te 1983 yılında basılmıştır. Yine Ebû Amr Osman ed-Dânî, *"el-İktisad fî resmi'l-mushaf"*'ı[50], Ebu'l-Kasım Burhanuddin Kirmânî Mahmud b. Hamze (öl. 505/1110)'nin *"Hattu'l-mesâhif"*i[51], Ebû Abdillah el-Emevî Muhammed b. Muhammed İbrahim el-Harrâz (öl. 718/1318)'ın *"Mevridu'z-zaman fî resmi ahrufi'l-Kur'ân"*ı[52], Ebu'l-Abbas Merakeşî (öl. 721/1321)'nin *"Unvânu'd-delil fî rusûmi hattı't-Tenzîl"*i, İbrahim b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî (öl. 732/1322)'nin *"Hamîletü erbâbi'l-mekâsıd fî resmi'l-mesâhif"*i[53], Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (öl. 780/1378)'nin *"Keşfu'l-esrar fî resmi mesâhifi'l-emsâr"*ı[54], Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Cüreynî (öl. 783/1381)'nin *"Câmi'u'l-kelam fî resmi'l-mushafi'l-imam"*ı[55], Muhammed b. Cabir el-Gassânî (öl. 824/1421)'nin *"Resmu'l-Kur'ân"*ı[56], Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Osmânî (öl. 919/1513)'nin *"İnşâdu'ş-şerîd fî resmi'l-Kur'ân"*ı[57].

48 Zerkânî, *Menahil*, I, 369.
49 Fuad Sezgin, *Tarihu't-turasi'l-Arabî*, Ar. trc. Mahmud Fehmi Hicazî, Mekke, 1983, I, 170.
50 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, İstanbul, 1971, I, 135.
51 *Keşfu'z-zunûn*, I, 131; Brock., G, I, 524.
52 Zirikli, *A'lam*, VII, 162. Bu eser Trablus'ta 365 sayfa halinde basılmıştır.
53 Tacuddin Subkî, *Tabakatu'ş-Şafiiyye*, Mısır, 1964, VI, 82. Bu eserin yazma halinde bulunduğu kaydedilmektedir.
54 Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dımeşk, 1958, XII, 4. Eser yazma halinde bulunmaktadır.
55 Bu eser, Ezheriyye Kütüphanesi no:300/2230'da yazma olarak kayıtlı bulunmaktadır.
56 Zirikli, *A'lam*, VI, 294.
57 Zirikli, *A'lam*, VI, 232. Yazma halinde.

Şüphesiz bunlar, bu dönemde yazılan eserlerin tümü değildir. Araştırma ve incelemeler devam ettirildiği takdirde, bu dönemde kaleme alınmış diğer eserlerin de tesbit edilmesi mümkündür. Biz en önemlilerinden bulabildiklerimizi örnek kabilinden zikretmiş bulunmaktayız. Kaydettiğimiz bu eserlerden ulaşabildiklerimizi incelediğimiz zaman, hemen hemen hepsinin, Kur'ân'ın yazısı ve yazılması ile alakalı birbirine benzer bilgiler içerdiklerini, tartışmaya açılan konularda bir yenileşmenin olmadığı görülmektedir.

- Tecvid ilmi: Tecvid ilmi, bu ilmin üstatlarından İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429)'nin tarifiyle: "Harflerin haklarını vermek, mertebelerini tertib etmek, harfi mahrec ve aslına reddetmektir"[58]. Daha anlaşılır bir tarifle "Tecvid, harflerin mahreç ve sıfatlarına uymak suretiyle Kur'ân-ı Kerim'i hatasız okumayı öğreten bir ilimdir"[59]. Bu ilmin konusu Kur'ân'ın harfleri ve kelimeleridir. Gayesi ise, tariften de anlaşılacağı üzere Allah'ın ve Hz. Peygamberin istediği şekilde Kur'ân'ın hatasız bir şekilde okunmasını sağlamaktır.

Tecvid ilmi ile alakalı olarak erken dönemlerden beri müstakil eserler yazılmıştır. Hicrî V-XI asırlarda yazılan eserlerin en önemlileri şunlardır:

Mekkî b. Ebî Talib (öl. 437/1045)'in *"er-Riâyî li tecvidi'l-kırae"*si, Ebû Amr Osman ed-Dânî (öl. 444/1053)'nin *"Şerhu'l-kasîdeti'l-hakaniyye fi't-tecvid"* (er-Riâye'nin şerhi) ve *"et-Tahdîd fi'l-itkan ve't-tecvid"* adlı eserleri, İsa b. Abdilaziz İskenderî (öl. 629/1231)'nin *"et-Tarîk ile't-tecvid ve't-tahkik"*ı, Alemuddin Sehavî Ali b. Muhammed b. Abdussamed el-Hemedânî (öl. 643/1245)'nin *"Cemâlü'l-Kurra ve kemâlü'l-ekırra fi't-tecvid"*i[60], Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İşbilî (öl. 654/1256) *"Tecvidü'l-kırae ve mehâricü'l-hurûf"*u, Muhammed b. Eyyub b. Abdizzâhir el-Halebî (öl. 705/1306)'nin *"et-Tecvid ve nüzûlü'l-Kur'ân"*ı[61], Necmüddin Muhammed b. Kaysar el-Bağdâdî (öl. 721/1321)'nin *"ed-Dürrü'n-nazîd fi ma'rifeti't-tecvid"*i, İbrahim b. Ömer b. Halil el-Ca'berî (öl. 732//1332)'nin *"Ukûdu'l-cuman fi tecvîdi'l-Kur'ân"*ı, İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed . Ali b. Yusuf (öl. 833/1429)'un *"et-Temhîd fi ilmi't-tecvid"*i[62], İbrahim b. Musa eş-Şafiî (öl. 853/1449)'nin *"Dürretü'l-Karü'l-mecid fi ahkâmi'l-kıraati ve't-tecvid"*i, Burhaneddin İbrahim b. Ömer el-Bikai (öl.

58 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr,* Mısır ts., I, 212.
59 İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri,* İstanbul, ts., s. 175.
60 Zirikli, *A'lam,* V, 154.
61 Zirikli, *A'lam,* VI, 271.
62 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun,* II, 484.

885/1480)'nin *"el-Kavlü'l-müfid fi usûli't-tecvid"*i[63], Ca'fer b. İbrahim Kuraşi (öl. 894/1489)'nin *"Câmi'u'l-müfid fi sınâi't-tecvid"*i, Aliyyü'l-Kârî (öl. 1014/1606)'nin *"el-Minehu'l-fikriyye ala metni'l-Cezeriyye"*si, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Şuayb el-Endelûsî (öl. 1015/1606)'nin *"İkânu's-san'a fi't-tecvid li's-seb'a"*sı, Molla Hüseyin b. İskender er-Rûmî (öl. 1084/1673)'nin *"Lübâbu't-tecvid li'l-Kur'âni'l-Mecid"*i[64].

- **Kıraat ilmi:** Kur'ân-ı Kerim'in kelimelerinin okunuş şekillerini ve ihtilaflarını nakledenlerine nisbet ederek bildiren ilme "Kıraat ilmi" denmektedir[65]. Bu ilim, telaffuzlarındaki ihtilaf ve edalarındaki keyfiyet bakımından Kur'ân'ın kelimelerini konu alır. Kur'ân kelimelerinin hatadan uzak olarak değişik kıraatlere göre okunmasını sağlar[66].

Hicrî III. asırdan itibaren kıraat alanında pek çok eser yazılmıştır. Bunlardan hicrî V-XI. asırlarda yazılanlarından ulaşabildiklerimizin en önemlileri şunlardır:

Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî (öl. 437/1045)'nin *"Kitabu'l-keşf 'an vücûhi'l-kıraati's-seb' "*i (thk. Muhyiddin Ramazan, Beyrut, 1984, 2 cilt), Ebû Amr Osman ed-Dânî (öl. 444/1052)'nin *"et-Teysîr fi'l-kıraati's-seb'a"* ve *"Câmi'u'l-beyan fi'l-kıraati's-seb' "* adlı eserleri, Ebû Cafer Ahmed b. Ali Halef el-Ensarî (öl. 540/1145)'nin *"Kitâbu'l-iknâ' fi'l-kıraati's-seb' "*i, İbn Tayfur es-Secavendî (öl. 560/1165)'nin *"Kitâbu ileli'l-kıraat"*i[67], Ebu'l-Hüseyn Zahiruddin el-Beyhakî (öl. 565/1170)'nin *"Ahkâmu'l-Kıraat"*i[68], Ebû Muhammed Kasım b. Halef eş-Şatıbî (öl. 590/1193)'nin *"Hırzu'l-emânî ve vechu't-tehânî"*si (Mısır, 1286), İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1200)'nin *"el-İşâri ile'l-kıraeti'l-muhtare"* ve *"Kitâbu's-seb'a fi'l-kıraati's-seb' "*[69] adlı eserleri, Abdurrahman b. İsmail Ebû Şame el-Makdisî (öl. 665/1266)'nin *"el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz"* thk. Tayyar Altıkulaç, Beyrut, 1975) ve *"İbrâzu'l-meânî min hırzı'l-emânî"* (Kahire, 1346) adlı eserleri, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vasıtî (öl. 743/ 1342)'nin *"Cem'u'l-usûl fi meşhuri'l-menkûl fi'l-kıraati'l-aşr"*i[70], Ebu'l-Hayr Mecduddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (öl. 833/1429)'nin *"Tecrîdü'n-neşr fi'l-kıraati'l-aşr"*, *"Takrîbu'n-neşr fi'l-kıraati'l-aşr"*, *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kıraati'l-aşr"*, *"Gayetü'n-nihaye fi ta-*

63 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1360.
64 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 323.
65 Zerkânî, *Menahil*, I. 412.
66 Karaçam, *age.*, s. 61.
67 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II. 1470-1471.
68 Zirikli, *A'lam*, V, 105.
69 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 521.
70 Zirikli, *A'lam*, V, 157.

bakati'l-kurra" adlı eserleri[71], Ömer b. Kasım en-Neşşar (öl. 898/1492'de sonra)'ın *"el-Budû-ru'z-zahira fi'l-kıraati'l-aşri'l-mütevâtira"*sı[72], Ahmed b. Muhammed Şihabuddin el-Kastalânî (öl. 923/1517)'nin *"Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kıraat"*ı[73], Cemaleddin Hüseyin b. Ali el-Hısnî (961/1553)'nin *"el-Cevhere fi'l-Kurra"*sı[74], Ebu'l-İzz Muhammed b. Hüseyin el-Kalansî (öl. 972/1564)'nin *"Tezkiretü'l-münteha fi'l-kıraat"*ı[75] ve Seyfeddin b. Ataullah el-Vefâî (öl. 1020/1611)'nin *"Usûlu'l-muhtasara 'ani'l-kıraati's-seb' "* adlı eserleri.

- **Vakf ve İbtida:** "Vakf, kelime üzerinde, kıraata tekrar başlamak niyetiyle, âdet olduğu şekilde, nefes alacak kadar bir zaman sesi kesmekten ibarettir"[76]. İbtida ise ya vakf yaptıktan sonra kıraata devam etmek için tekrar başlamak veya ilk kıraata başlayıştır. Kur'ân-ı Kerim'in doğru okunabilmesi için vakf ve ibtida yapılacak yerlerin iyi bilinmesi ve Kur'ân'ı tilavet ederken de bunlara dikkatli bir şekilde uyulması gerekir.

Vakf ve İbtida konusuyla ilgili olarak tesbitlerimize göre hicrî II. asırdan itibaren müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Bu eserlerde Kur'ân'ın kelimeleri ve âyetleri üzerinde vakf ve ibtida yapmanın kaideleri, hükümleri ve çeşitleri anlatılmaktadır.

Hicrî V-XI. asırlarda bu konuda yazılan eserler şunlardır: Muhammed b. Abdülkerim el-Huzaî (öl. 408/1017)'nin *"el-İbâne fi'l-vakf ve'l-ibtidâ"*sı[77], Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053)'nin *"el-Muktefâ fi'l-vakf ve'l-ibtidâ"*sı[78], Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî (öl. 560/1165)'nin *"el-Vakf ve'l-ibtida"*sı[79], İsa b. Muhammed Vasıtî (öl. 653/1255)'nin *"Misbahu'l-vakf 'alâ rusûmi'l-mesâhif"*i, Ahmed b. Yusuf (öl. 680/1281)'un *"el-Mevâkif fi'l-kırâe"*si, İbrahim b. Ömer Ca'berî (öl. 743/1332)'nin *"el-İhtidâ fi'l-vakf ve'l-ibtida"*sı ve Muhammed b. Mahmud Şemseddin es-Semerkandî (öl. 780/1378)'nin *"Kitâbu vukûfi'l-Kur'ân ve ma âtihi ve eczaih ve taksimâtih ve adedi âyâtih"*[80] adlı eseri.

- **Fedâilü'l-Kur'ân:** Bu ilim, Kur'ân'ın, onun sûre ve âyetlerinin fa-

71 Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, I, 354; Zirikli, *A'lam*, VII, 274.
72 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 792.
73 Zirikli, *A'lam*, I, 221. Bu eser, Amir Seyyid Osman-Abdussabur Şahin tarafından tahkik edilip 1972'de Kahire'e basılmıştır.
74 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 621.
75 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 331.
76 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 240.
77 *Tarihu't-turasi'l-Arabî*, II, 169.
78 Bu eser Yusuf Abdurrahman el-Maraşi tarafından tahkik edilmiş ve Beyrut'ta 1984'te basılmıştır.
79 Zirikli, *A'lam*, VII, 48; Brock., S., I, 724.
80 Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, XII, 4.

ziletlerinden bahseder. Bu konuya dair sahih hadis kitapları içinde ayrı bölümler tahsis edildiği gibi tefsir kitaplarında da bazen müstakil başlıklar altında bazen de yeri geldikçe ilgili rivayetlere yer verilmiştir. Konuyla ilgili müstakil eserler de yazılmıştır. Bunların hicrî V-XI. asra tekabül edenlerinden bir kısmı şunlardır:

Rağıb el-Isfehânî (öl. 502/1108)'nin *"Risâle fî fedâili'l-Kur'ân"*ı[81], İbnü'l-Haşşab Muhammed b. Ahmed (öl. 567/1171)'in *"ed-Düreru'n-nazîm fî fedâilil-Kur'âni'l-Azîm"*i[82], Abdullah b. Esad el-Yafi'î (öl. 768/1366)'nin *"Muhtasaru'd-dürerü'n-nazîm fî fedâili'l-Kur'âni'l-Kerim"*i[83], İbn Kesir (öl. 774/1372)'nin *"Fedâilü'l-Kur'ân"*ı (Kahire, 1327, Bu eser Mehmet Sofuoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir), Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (öl. 852/1448)'nin *"el-İtkân fî fedâili'l-Kur'ân"*ı[84] ve Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *"Hamâilü'z-züher fî fedâili's-süver"*i[85].

Bunların dışında da konu ile alakalı pek çok eser bulunmaktadır. Şu kadar var ki, hepsinin ele aldığı konular aynı konular ve naklettiği rivayetler aynı rivayetlerdir.

- **Havassu'l-Kur'ân:** Bu ilim, Kur'ân-ı Kerim'in bazı âyet ve sûrelerinin bir kısım ayrıcalıklı özelliklerinden bahseden bir ilimdir. Kur'ân'daki birçok sûre ve âyetlerin hususiyetlerine dair hadisler ve büyüklerin sözleri bulunmaktadır. Bunların okunmasıyla olumlu neticeler elde edildiği tecrübe edilmiştir[86].

İncelediğimiz asırlarda bu konuyla ilgili yapılan müstakil çalışmalar olarak, İbnü'l-Cevzî (öl. 5597/1201)'nin *"Havassu'l-Kur'ân"*ı, Ebu'l-Fedail Ahmed er-Râzî (öl. 631/1233)'nin *"Letâifü'l-Kur'ân"*ı[87], Abdullah b. Esad Ali b. el-Yafi'î (öl. 768//1368)'nin *"ed-Dürerü'n-nazîm fî havâssi'l-Kur'âni'l-Azîm"*i[88] zikredilebilir.

- **Nüzûl Sebepleri:** Hz. Peygamber'e sorulan bir soru veya bir hadise dolayısıyle bir veya birkaç âyetin ya da sûrenin tamamının nâzil olmasına sebep olan şeye "nüzûl sebebi" denir. Dolayısıyla bazı âyet ve sûrele-rin ne gibi sebeplerle indirildiğini bildiren ilim dalına da "Esbabu'n-nüzûl: nüzûl sebepleri" ilmi denilmektedir[89].

81 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 881.
82 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 481.
83 Zirikli, *A'lam*, IV, 198.
84 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 8.
85 Suyûtî, *el-İtkan*, II, 155.
86 Geniş bilgi için bkz. Suyûtî, *el-İtkan*, II, 164 vd.
87 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, VIII, 405.
88 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, IV, 198.
89 İbn Teymiye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir*, Dımeşk, 1936, s. 10; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1983, s. 115.

Kur'ân ilimlerine ait eserlerde gerekse tefsirlere yazılan mukaddimelerde nüzûl sebepleri ile alakalı olarak detaylı bilgiler verilmiş, ayrıca bu konuyla ilgili müstakil eserler de yazılmıştır. Bunların hicrî V-XI. asırda yazılanlarını şöylece sıralayabiliriz:

Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. İsa b. Esbağ (öl. 402/1012)'nin *"el-Kasas ve'l-esbâb elletî nezele min ecliha'l-Kur'ân"*i[90], Ebu'l-Hasen el-Vahidî (öl. 468/1076)'nin *"Esbâbü'n-nüzûl"*ü[91], Muhammed b. Esad el-Irâkî (öl. 567/1171)'nin *"Esbâbü'n-nüzûl"*ü, İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201)'nin *"Esbâbü'n-nüzûl"*ü, İbn Teymiye el-Harrânî (öl. 728/1327)'nin *et-Tibyân fî nüzûli'l-Kur'ân"*i[92], Kadı Zeynuddin Abdurrahman b. Alauddin et-Temîmî (öl. 876/1472)'nin *"Mededurrahman fî esbâbi nüzûli'l-Kur'ân"*i[93] ve Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *"Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl"*ü. Bu eser de 1379'da Dımeşk'te basılmıştır.

- Nâsih ve Mensûh: Nesh, ıstılahta, şer'î bir hükmü, daha sonra gelen şer'î bir hükümle kaldırmaya denilir. Hükmü kaldıran âyete nâsih, hükmü kaldırılan âyete ise mensûh denmektedir[94]. Bunu konu alan ilme de "nâsih ve mensûh" ilmi adı verilir.

Bu ilimle ilgili olarak hem ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde, hem tefsirlerin mukaddimelerinde izahlar yapılmış, hem de hicri II. asırdan itibaren müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu konu ile ilgili olarak yazılan eserlerin sayısı hayli kabarıktır. Biz bunlardan hicrî V-XI. asırlarda yazılanların önemlilerini kaydedeceğiz:

Ebu'l-kasım Hibetullah b. Selâme (öl. 410/1019)'nin *"en-Nâsih ve'l-mensûh"*u[95], Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Talib (öl. 437/1045)'in *"el-İcâz fî nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih"*i[96], Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (öl. öl. 597/1201)'nin *"Nevâsihu'l-Kur'ân"*i[97], yine aynı müellifin *"el-Musaffa bi eküffi ehli'r-rüsûh min ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh"*u[98], Alemuddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî (öl. 643/1245)'nin *"et-Tavdu'r-râsih fi'l-mensûh*

90 Zirikli, *A'lam*, IV, 101.

91 Zirikli, *A'lam*, V, 59. Bu eser, Mısır'da 1959'da basılmıştır. Daha değişik baskıları da yapılmıştır.

92 Bu eser, Kahire'de 1323'de basılmıştır.

93 Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, V, 154.

94 ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 29.

95 Zirikli, *A'lam*, IX, 59; *Keşfu'z-zunûn*, II, 1921. Bu eser, 1967'de Kahire'de basılmıştır.

96 Bağdatlı İsmail, *Keşfu'z-zunûn* Zeyli (Hediyyetü'l-arifîn), I, 206. Bu eser, 1976'da Riyad'da basılmıştır.

97 Bu eser Muhammed Eşref Ali Melbânî'nin tahkikiyle Medine'de 1984 yılında tabedilmiştir

98 Bu eserde Hatim Salih ez-Zamin'in tahkikiyle 1984'te Bağdat'ta tabedilmiştir.

ve'n-nâsih"i[99], Muhammed b. el-Murteza el-Mehdî (öl. 728/1328)'nin *"Ukûdu'l-gıyân fi'n-nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ân"*i[100] ve Mer'i b. Yusuf el-Makdisî (öl. 1033/1624)'nin *"Kalâidu'l-mercân fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-Kur'ân"*i[101].

Bunların dışında bu asırlarda daha pek çok müellifin eserinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Bu eserlerde nesh konusu, nâsih âyetler ve mensûh âyetlerin hangileri olduğu mes'eleleri birbirinden tekrar bir halde işlenmektedir.

- **Muhkem ve Müteşabih:** Muhkem âyetler, mânâlarının anlaşılması için açıklamaya ihtiyaç duymayan, herkesin anlayabileceği tek mânâsı olan âyetlerdir. Müteşabih âyetler ise, birçok mânâlara gelebilen, açıklamaya ihtiyaç duyulan veya anlamı akıl ve nakille bilinemeyecek olan âyetlerdir[102].

Bu konu ile ilgili hicrî V-XI. asırda yazılan önemli eserler: Muhammed b. Hasen b. Furek (öl. 406/1015)'in *"Hallü'l-âyâti'l-müteşâbihât"*i[103], Kadı Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedanî (öl. 415/1024)'nin *"Müteşâbihu'l-Kur'ân"*i[104], el-Hatip el-İskâfî (öl. 420/1029)'nin *"Dürretü't-tenzîl ve gurretu't-te'vîl fi beyâni âyâti'l-müteşabihât"*i[105], Ebu'l-Kasım Rağıb el-İsfehânî Hüseyin b. Muhammed (öl. 502/1108)'nin *"Hallü müteşâbihâti'l-Kur'ân"*i[106], Tâcu'l-Kurra Burhanuddin Ebu'l-Kasım Mahmud b. Hamza el-Kirmanî (öl. 505/1110)'nin *"el-Burhan fi tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân"*i[107], Şemsuddin Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Mazenderanî (öl. 588/1192)'nin *"Müteşâbihu'l-Kur'ân"*i, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî (öl. 597/1200)'nin *"Def'u şübehi't-teşbîh"*i (Şam, 1345), Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209)'nin *"Gurretu't-te'vîl ve dürretu't-tenzîl"*i[108], Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (öl. 634/1236)'ın *"Reyyu'z-*

99 *Keşfuzunûn,* II, 1118.
100 Zirikli, *A'lam,* VII, 324.
101 İsmail Bağdadi, *Hediyyetu'l-arifin,* İstanbul, 1951, II, 426. Bu eser Kahire Daru'l-Kütüp'de yazma halinde bulunmaktadır.
102 Bkz, ez-Zerkeşî, *el-Burhan,* II, 68 vd.; Zerkânî, *Menahil,* II, 270 vd.
103 Zirikli, *A'lam,* VI, 313. Bu eser, İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi no: 433'de yazma halinde bulunmaktadır.
104 Bu kitap, Adnan Muhammed Zerzûr tarafından tahkik edilmiş ve 1969'da Kahire'de iki cilt halinde tabedilmiştir.
105 Bu kitap da 1970'de Beyrut'ta 544 sayfa olarak basılmıştır.
106 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn,* II, 1173.
107 Zirikli, *A'lam,* VIII, 44. Bu eser, Abdülkadir Ahmed Ata tarafından tahkik edilmiş ve 1986'da Beyrut'da basılmıştır.
108 ez-Zerkeşî, *Burhan,* I, 112.

*zaman fî müteşâbihi'l-Kur'ân"*ı[109], Alemuddin Ali b. Muhammed es-Sehavî (öl. 641/1243)'nin *"Müteşâbihâtü'l-Kitab"*ı[110], Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim el-Gırnatî (öl. 708/1308)'nin *"Mellâkü't-te'vîl fî müteşâbihi't-tenzîl"*i[111], İbn Teymiyye (öl. 728/1327)'nin *"el-İklîl fi'l-müteşâbih ve't-te'vîl"*i (Kahire, 1394), Muhammed b. Ahmed ed-Dımeşkî (öl. 749/1349)'nın *"Reddu me'âni'l-âyâti'l-müteşâbihât ilâ me'âni'l-âyâti'l-muhkemât"*ı (Beyrut, ts.)[112], Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nın *"Müteşâbihü'l-Kur'ân"*ı (Kahire, ts).

- Bazı Sûrelerin Başlangıç Harfleri (el-Hurûfu'l-Mukatta'a): Bazı sûrelerin başında bazen basit bazen de birkaç harfin birleşmesinden meydana gelmiş rumûzlar bulunmaktadır. Bu kesikli harflere "el-Hurûfu'l-mukatta'a" denir[113]. Bu konu ile ilgili yazılan eserler, bu harflerin keyfiyeti, mânâları ve yorumlarını ele almaktadırlar. Ele aldığımız dönemde Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (öl. 505/1111)'nin bir eserinden söz edilmekte, ayrıca Zekiyyuddin Abdülazim el-Kayravânî (öl. 654/1256)'nin *"el-Havâtiru's-savânih fî esrâri'l-fevâtih"*i ve Tacuddin b. Ebû Düveyhin el-Mevsilî (öl. 762/1361)'nin *"Kenzu'd-durer fî hurûfi evâili's-suver"* i kaydedilmektedir.

- Garîbu'l-Kur'ân: Kur'ân-ı Kerim'de yer alan, Araplar arasında da yaygın bir şekilde kullanılmadığı için pek bilinmeyen kelimelere "garip" denmiştir. Kur'ân'da nadiren de olsa yabancı kelimelerin bulunuşu, ekseriyeti teşkil eden Kureyş lehçesinin dışında, diğer Arap lehçelerinden de birçok kelimelerin yer alması ve bunların incelenmesi "Garîbu'l-Kur'ân" ilmini doğurmuştur[114].

Bu konu ile ilgili hicrî II. asrın başlarından itibaren oldukça fazla eserler verilmiştir. İnceleme konumuz olan asırlarda bu hususla ilgili yazılmış şu eserleri kaydedebiliriz:

Ahmed b. Muhammed el-Herevî (öl. 402/1011)'nin *"el-Garîbân"*ı[115], Hüseyin b. Kasım el-Mehdî el-Kıyânî (öl. 404/1013)'nin *"Tefsiru garîbi'l-*

109 İsmail Paşa el-Bağdadî, *Keşfu'z-zunûn Zeyli,* III, 604.
110 *Keşfu'z-zunûn Zeyli,* IV, 426.
111 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, No. 168.
112 Bu eserin yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü, No. 1055/2.
113 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü,* s. 134.
114 Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü,* s. 151.
115 Bu, Garîbu'l-Kur'ân ve'l-hadîs anlamındadır. Bu eser, Mahmud et-Tınâhî'nin tahkikiyle el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmî tarafından neşredilmiştir. (bkz. Zerkeşî, *el-Burhan,* I, 291, 3 nolu dipnot).

Kur'ân"ı[116], Mekkî b. Ebî Talib(öl. 437/1045)'in *"el-Umde fî garîbi'l-Kur'ân"*ı (neşr. Yusuf Abdurrahman el-maraşî, Beyrut, ts.), Muhammed b. Ali ed-Damağanî (öl. 478/1085)'nin *"ez-Zevâid ve'n-nezâir fî garîbi'l-Kur'ân"*ı[117], Rağıb el-Isfehânî (öl. 503/1109)'nin *"el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân"*ı (thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut, ts.), Tâcu'l-Kurra el-Kirmanî (öl. 505/1110)'nin *"Acâibul-Kur'ân"*ı[118], Ebu'l-Berekat İbnü'l-Enbarî (öl. 577/1181)'nin *"el-Beyân fî garîbi'l-Kur'ân"*ı (thk. Taha Abdülhamid, Kahire, 1969), İbnü'l-Harrât Abdullah b. Abdurrahman el-Ezdî (öl. 581/1185)'nin *"Garîbu'l-Kur'ân ve'l-hadis"*i[119], Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201)'nin *"el-Erîb fî tefsiri'l-garîb"*i[120], Ebû Hayyan el-Endülüsî (öl. 745/1345)'nin *"Tuhfetu'l-erîb bimâ fi'l-Kur'âni'l-Kerim mine'l-garîb"*[121], İbnü't-Türkmanî Ali b. Osman el-Mardinî (öl. 750/1349)'nin *"Behcetü'l-erîb fî garîbi'l-Kur'ân"*ı[122], Ebu'l-Fet et-Tüsteri Celal el-Bağdadî (öl. 812/1409)'nin *"Nazmu garîbi'l-Kur'ân"*ı[123], Abdurrahman b. Muhammed es-Sealibî (öl. 875/1470)'nin *"ez-Zehebü'l-ibrîz fî garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz"*i[124], Hamze b. Abdullah en-Naşirî (öl. 926/1520)'nin *"Garîbu'l-Kur'ân"*ı[125].

- İ'câzu'l-Kur'ân: Lügatte i'caz kelimesi âciz bırakmak anlamına gelmektedir. Benzerini yapmaktan muhatabını âciz bırakan şeye de mu'cize denmektedir. İ'câzu'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'in mu'cizesi olmasını ve onun i'caz yönlerini ele alan bir ilimdir. İ'cazu'l-Kur'ân, başlangıcından günümüze kadar, özellikle de günümüzde, üzerinde en çok durulan, tartışılan ve hakkında eserler kaleme alınan Kur'ân ilimlerinden biridir. Bu sahada hicrî III. asırdan itibaren müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Bunların hicrî V-XI. asra tekabül edenlerinden bir kısmı şunlardır:

Ebû Bekr Muhammed el-Bakıllanî (öl. 403/1013)'nin *"İ'câzu'l-Kur'ân"*ı (Kahire, 1963), Muhammed b. Nu'man b. Abdisselam el-Ukberî (öl. 413/1022)'nin *"el-Kelâm fî vucûhi i'câzi'l-Kur'ân"*ı[126], Kadı Abdülcebbar (öl. 415/1024), *"el-Muğnî fî i'câzi'l-Kur'ân"*ı (Mısır, ts.), Abdülkahir

116 Zirikli, *A'lam*, II, 274.
117 Zirikli, *A'lam*, VII, 163.
118 Zirikli, *A'lam*, VIII, 44.
119 Zirikli, *A'lam*, IV, 25.
120 *Keşfu'z-zunûn*, I, 71.
121 Zirikli, *A'lam*, VIII, 26.
122 Zirikli, *A'lam*, V, 25.
123 *Hediyyetü'l-arifin*, II, 493.
124 *Hediyyetü'l-arifin*, I, 632.
125 Zirikli, *A'lam*, II, 310.
126 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, IV, 375.

b. Abdurrahman el-Cürcânî (öl. 471/1078)'nin *"Delâilü'l-i'câz fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve yüsemmâ i'câzu'l-Kur'ân"*ı[127], Muhammed b. Ebu'l-Hasin el-Bakkâlî (öl. 562/1167)'nin *"et-Tenbîh 'alâ i'câzi'l-Kur'ân"*ı[128], Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209)'nin *"İ'câzu'l-Kur'ân"*ı, Abdülazim b. Abdilvâhid b. Zafir, İbn Ebi'l-Esbağ (öl. 654/1256)'ın *"Tahrîru't-tahrîr fî sınaati'ş-şi'r ve'n-nesr ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân"*ı (thk. Hanefi Muhammed Şeref, Kahire, 1383), Kemaleddin Abdülvahid b. Abdilkerim ez-Zemelkanî (öl. 727/1327)'nin *"el-Burhanü'l-kâşif an i'câzi'l-Kur'ân"*ı (thk. Hadicetü'l-Hadisi, Ahmed Matlub, Bağdat, 1974), İmamuddin Yahya b. Hamze el-Alevî (öl. 745/1344)'nin *"et-Tırâz fî ulûmi'l-hakâiki'l-i'câz"*ı[129], Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Ali el-Hindî (öl. 835/1432)'nin *"Tabsıru'r-Rahman ve teysiru'l-Mennan bi ba'dı mâ yuşîru ilâ i'câzi'l-Kur'ân"*ı[130], Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *"Mu'tereku'l-ekran fî i'câzi'l-Kur'ân"*ı (thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire 1969-1973, 3 cilt), Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa (öl. 940/1533)'nın *"Beyânü uslûbi'l-hakîm"*i [131].

- Aksâmü'l-Kur'ân=Kur'ân-ı Kerîm'deki Yeminler: Bu ilim, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan yeminleri, Allah Teâlâ'nın üzerine yemin ettiği varlıkları ve bunlara yemin etmesinin sebep ve hikmetlerini ele alıp inceler. Bu ilme ait en önemli eser, inceleme alanımız içinde bulunan hicrî VIII. asırda yaşamış İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350)'nin *"et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'ân"* adlı eseridir. Bu eser, Muhammed Hamid el-Fıkhî'nin tahkikiyle 1933'te Kahire'de basılmıştır.

- Kısasu'l-Kur'ân=Kur'ân-ı Kerim'deki Kıssalar: Kur'ân-ı Kerim'de geçmiş peygamberlere ve milletlere ait kıssalar bulunmaktadır. İşte Kur'ân kıssalarıyla ilgilenen bu ilim, bu kıssaların anlatılış maksatlarını, üslûblarını, sebep ve hikmetlerini ele alıp incelemektedir.

Bu konuyla ilgili de bir kısım müstakil eserler yazılmıştır. Özellikle günümüzde üzerinde sıkça durulan konulardan birini bu Kur'ân kıssaları teşkil etmektedir. İncelediğimiz asırlardan bu konuya ilişkin Safiyyuddin Ahmed Mavsılî (???)'nin *"Nefâisü'l-mercan fî cem'i kısası'l-Kur'ân"*ı ve Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî (öl. 427/1035)'nin *"Arâisu'l-mecâlis"* (Mısır, 1301) adlı eserlerini zikredebiliriz.

- Tekrâru'l-Kur'ân=Kur'ân-ı Kerim'deki Tekrarlar: Kur'ân-ı Kerim'de bazen bir kelimenin, bazen de bütün bir âyetin tekrar edildiği gö-

127 Zirikli, *A'lam*, IV, 174.
128 Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 488.
129 Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1795.
130 Zirikli, *A'lam*, V, 63.
131 Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, I, 238. Eserin pekçok yazma nüshaları vardır. Birisi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, No. 63'te bulunmaktadır.

rülür. İşte "Tekrâru'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân'da geçen bu tekrarların sebep ve hikmetini incelemektedir. Bu konuyla ilgili olarak incelediğimi asırlardan iki önemli eser gözükmektedir. Bunlar Mahmud b. Hamze b. Nasr el-Kirmânî (öl. 500/1106)'nin *"Esrâru't-tekrâr fi'l-Kur'ân"*ı (thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Kahire, 1978 262s.), isimli eseri ile Muhammed b. Abdü'l-azim el-Hımsî (öl. 1088/1677)'nin *"Nühbetü'l-beyân fimâ vak'a mine't-tekrîri fi'l-Kur'ân"*[132] adlı eseridir.

- Emsâlü'l-Kur'ân: Emsâl, bir şeyin behzeri, delil ve hüccet, halk arasında kabul görüp yayılmış söz anlamlarına gelen "mesel" kelimesinin çoğuludur. Bunların irad edilip söylenmesine de darb-ı mesel denilir. Kur'ân-ı Kerim'de bu şekilde pek çok mesel vardır[133]. İşte "Emsâlü'l-Kur'ân ilmi", Kur'ân'da bu tür mesellerin iradının sebep ve hikmetleri, mânâ ve maksatlarını ele alıp inceleyen bir ilimdir.

Bu konuyla ilgili hicrî V-XI. asırlarda Ebû Abdirrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (öl.412/1021), Ebu'l-Hasen Ali el-Mâverdî (öl. 450/1058)'nin birer müstakil eser yazdıkları kaydedilmektedir. Ayrıca Ebû Talip Muhammed b. Ali İbnü'l-Heysemî (öl. 642/1245)'nin *"Emsâlü'l-Kur'ân"*ı[134] ve Şemsüddin Muhammed b. Ebubekir b. Kayyim el-Cevziyye 751/1350)'nin bu konuyla ilgili çalışması zikredilebilir.

- Hakikat-Mecaz: Kur'ân-ı Kerîm'de kelimeler hakikî anlamlarında kullanıldıkları gibi, bazen de mecazî mânâlarda kullanılırlar. Kelimelerin gerçek mânâlarında kullanılmalarına hakikat dendiği gibi, asıl anlamından başka bir mânâda kullanılmalarına da mecaz denilir. İslâm âlimlerinin çoğu, Kur'ân'da mecazın varlığını kabul etmişlerdir[135].

Bu konu ile ilgili hicrî V-XI. asırda yazılıp tesbit ettiğimiz eserler, Abdülaziz (el-İzz) b. Abdisselâm (öl. 660/1262)'ın *"el-İşâri ile'l-icâz fi ba'di envâ'i'l-mecâz"*ı[136] ile Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *"Mecâzu'l-fursan ilâ mecâzi'l-Kur'ân"*ıdır. Suyûtî bu eseri, el-İzz b. Abdisselam'ın eserini ihtisar ederek meydana getirmiştir.

- Müşkilü'l-Kur'ân: Ulûmu'l-Kur'ân ıstılahında müşkil, Kur'ân-ı Kerim âyetleri arasında ihtilaf ve tenakuz gibi görülen keyfiyettir. Aslında Allah'ın kelamında böyle bir durumun olması mümkün değildir. Zira Allah Teâlâ bizzat kendisi, Kur'ân böyle bir halin olmadığını açıkça be-

132 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, IV, 63.
133 Geniş bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 486-495; Suyûtî, *el-İtkan*, II, 131-133.
134 Zirikli, *A'lam*, VI, 282.
135 Geniş bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 254-299; Suyûtî, *el-İtkan*, II, 36-40.
136 Bu eser İstanbul'da 1312 yılında basılmıştır.

yan etmektedir[137]. Fakat Kur'ân'ı okuduğumuzda, ilk bakışta birbiriyle çatışıyor gibi görünen bir kısım âyetler bulunmaktadır. İşte bu ilim, bu tür çelişkilerin çözümüyle uğraşan ve Kur'ân'da böyle şeylerin bulunmadığını ortaya koyan bir ilimdir[138].

İlgi alanımıza giren asırlarda müşkilü'l-Kur'ân'la ilgili olarak Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Talib (öl. 437/1045)'in *"Müşkilâtü'l-Kur'ân"*ı[139], Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kinânî (öl. ??)'nin *"Müşkilü'l-Kur'ân"*ı[140], Ebu'l-Meâlî Azizi b. Abdilmelik el-Cîlî (öl. 494/1100)'nin *"el-Burhân fî müşkilâti'l-Kur'ân"*ı[141], Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ali en-Nisaburî (öl. 553/1158)'nin *"Bahiru'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân"*ı[142] yapılmış müstakil çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

- **İ'râbu'l-Kur'ân:** Kur'ân kelimelerinin cümle içinde bulundukları yere göre gramer yönünden incelenmesi ve tahlillerinin yapılması "İ'râbu'l-Kur'ân" ilmini meydana getirmiştir. Bu ilim, kelimelerin i'raplarının belirlenmesine ve bu yolla Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur[143].

Hicrî V-XI. asırlarda bu ilimle ilgili yazılan müstakil eserler: Ebû Meâfirî Ahmed b . Muhammed b. Abdillah el-Endelûsî (öl. 429/1038)'nin *"el-Beyân fî i'râbi'l-Kur'ân"*ı, Mekkî b. Ebî Talib (öl. 437/1045)'in *"Kitabu müşkili i'râbi'l-Kur'ân"*ı[144], Zekeriyya Yahya b. Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (öl. 502/1109)'nin *"el-Mülahhas fî i'râbi'l-Kur'ân"*ı[145], Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Said el-Enbârî (öl. 577/1181)'nin *"el-Beyân fî i'râbi garîbi'l-Kur'ân"*ı [146], Muhibbuddin Ebu'l-Beka Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillah el-Ukberî (öl. 616/1219)'nin *"İmlâ mâ menne bihi'r-Rahman min vücûhi'l-irâb ve'l-kıraat fî cem'i'l-Kur'ân"*ı (thk. İbrahim Atve, Kahire, 1961), el-Hasen b. Kasım b. Abdillah el-Muradî (öl. 749/1348)'nin *"İ'râbu'l-Kuran"*ı[147], İbrahim b. Muhammed es-Sefahusî (öl. 742/1342)'nin *"el-Mücîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd"*i[148], el-Münteceb b. Ebi'l-İzz b.

137 Bkz. en-Nisa 5/82.
138 Geniş bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 45-69; *el-İtkan*, I, 27-31.
139 Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1695.
140 Zirikli, *A'lam*, VI, 206.
141 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 663; Zirikli, *A'lam*, V, 25.
142 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, III, 162.
143 Geniş bilgi için bkz. es-Suyûtî. *el-İtkan*, I, 179-186.
144 Zirikli, *A'lam*, VIII, 214.
145 Zirikli, *A'lam*, IX, 117.
146 Bağatlı İsmail, *Hediyyetü'l-arifin*, III, 206. Bu eser, Taha Abdülhamid ve Mustafa Sibai tarafından tahkik edilmiş ve 1969'da Kahire'de basılmıştır.
147 Zirikli, *A'lam*, II, 228.
148 Zirikli, *A'lam*, I, 61. Bu eser, Hatim Salih Zamin tarafından tahkik edilerek Bağdat'ta 1975'te basılmıştır. Başka tahkikli baskıları da vardır.

Reşid Ebû Yusuf el-Hemedânî (öl. 643/1245)'nin *"el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd"*i[149]

- Mübhemâtü'l-Kur'ân: Mübhem, bir ulûmu'l-Kur'ân ıstılahı olarak, Kur'ân-ı Kerim'de isimleri zikredilmeyip ism-i mevsuller veya zamirler ile zikredilen erkek, kadın, melek, cin, topluluk ve kabileler anlamında kullanılan bir lafızdır. İsm-i mevsul ve zamirlerle ifade edilen bu varlıkların kime delalet ettiğini bilmek ancak Hz. Peygamber'den gelen sahih nakillerle bilinebilir. Dolayısıyla bu ilmin kaynağı sahih nakillerdir[150].

Hicrî V-XI. asırlarda bu konu ile ilgili yazılan eserler: Süheyli Abdurrahman b. Abdillah Darir el-Endelûsî (öl. 581/1185)'nin *"et-Ta'rif ve'l-i'lam bimâ übhime fi'l-Kur'ân mine'l-esmâi ve'l-a'lâm"*ı (thk. Mahmud Rebî', Kahire, 1938), Ebû Abdillah Muhammed b. Ali İbn Asâkir el-Gassânî (öl. 636/1238) *"et-Tekmile ve'l-itmâm"*ı, İbn Cema'a el-Kenânî el-Hamevî (öl. 733/1333)'nin *"Gureru'l-beyan li mübhemâti'l-Kur'ân"*ı[151], Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *"Müfhemâtü'l-akran fî mübhemâti'l-Kur'ân"*ı (Mısır, 1309) ve Fahreddin b. Muhammed İbn Tahir en-Necefî (öl. 1085/1674)'nin *"Keşfu gavâmisi'l-Kur'ân"*[152] adlı eserleri.

- Halku'l-Kur'ân: Kur'ân-ı Kerim'in Allah kelamı olup, mahluk olmadığı hususunda bütün ehl-i sünnet alimleri ittifak halindedir ve ilk dönemlerde böyle bir problem de mevcut değildir. Hicri II. asrın sonları ve III. asrın başlarında Mu'tezile alimlerinin öncülüğünde bu mes'ele su yüzüne çıkmış ve halife Me'men (198-218/813-833) Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşünü resmen ilan etmiştir[153]. İşte Halku'l-Kur'ân ilmi bu hususu ele alıp incelemektedir. İncelediğimiz dönemde Abdülkahir el-Bağdâdî (öl. 429/1037)'nin *"Nefyü halkı'l-Kur'ân"*[154] ve İbn Kemal Paşa, Ahmed b. Süleyman (öl. 940/1533)'ın *"Risale fî beyâni mes'eleti halkı'l-Kur'ân"* (yazma) adlı eserleri bu konudaki müstakil eserlerden bulabildiklerimizdir.

- Vücûh ve nezâir: Kur'ân-ı Kerim'de bir kelimenin bir âyette ifade ettiği mânâ ile yine aynı kelimenin başka âyetlerde ifade ettiği mânâlar

149 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, VIII, 222.
150 Geniş bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 155-163; Suyûtî, *el-İtkan*, II, 145-151.
151 Bu eser kaybolan *"et-Tıbyân li mübhemâti'l-Kur'ân"*ın muhtasarıdır. Bunu yazma fotokopisi, Kahire'de yazma fotokopileri enstitüsünde no. 21598-110G'de bulunmaktadır. (bkz. Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 197).
152 Zirikli, *A'lam*, IV, 138.
153 Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 190-191.
154 Zirikli, *A'lam*, IV, 173.

bazan aynı olmamaktadır. İşte tefsir ilminde buna "vücûh" denmekte; bunun aksine birkaç kelimenin aynı mânâyı ifade etmesine de tefsir ilmi ıstılahında "nezâir" denmektedir. Kur'ân'ın iyi anlaşılması için bunları bilmeye zarurî ihtiyaç vardır[155]. İşte Vücûh ve nezâir ilmi, Kur'ân'da bulunan bu tür kelimeleri ve onların mânâlarını konu alır ve inceler.

Bu ilimle ilgili olarak da hicrî II. asırdan itibaren çok denecek kadar müstakil eserler verilmiştir. Bunlardan bizim incelediğimiz döneme tekabül edenleri şunlardır: Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî (öl. 429/1037)'nin *"el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim"*i, İsmail Hayri en-Nisâburî (öl. 430/1039)'nin *"Vücûhu'l-Kur'ân"*ı, Ebû Ali Hasen b. Ahmed el-Bennâ el-Bağdadî (öl. 471/1079)'nin *"el-Vücûh ve'n-nezâir"*i[156], el-Hasen b. Muhammed ed-Damağanî (öl. 478/1085)'nin *"Islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim"*i[157], Ebu'l-Hasen Ali b. Ubeydullah ez-Zağûnî (öl. 527/1132)'nin *"el-Vücûh ve'n-nezâir"*i[158], İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201)'nin *"Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâdir fi ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir"*i[159], Abdurrahman b. Alâuddin Ali b. İshak et-Temîmî (öl. 876/1472)'nin *"ez-Zehâir fi'l-eşbâh ve'n-nezâir"*i[160], İbnü'l-İmad Muhammed b. Muhammed (öl. 887/1482)'nin *"es-Serâir fi ma'ne'l-vücûhi ve'l-eşbâhi ve'n-nezâir"*i (Yazma, Tunus, Daru'l-Kütübi'l-Vataniyye, no. 18324'te kayıtlı), Celaleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *"Mu'tereku'l-akran fi müştereki'l-Kur'ân"*ı[161], Ahîzâde Abdülhalim b. Muhammed er-Rûmî (öl. 1013/1604)'nin *"Ta'lika ale'l-eşbâh ve'n-nezâir"*i[162] ve Mustafa b. Hayreddin er-Rûmî (öl. 1052/1616)'nin *"Tenvîru'l-ezhân ve'z-zamâir fi şerhi'l-eşbâh ve'n-nezâir"*i[163].

- Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsüp ve İnsicam: Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri arasındaki uyum ve ahengi inceleyen bu ilim, Kur'ân ilimleri arasında önemli bir yer işgal etmektedir. Aralarında Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209) gibi önemli simaların da bulunduğu bir kısım müfessirler, bu hususa eğilmiş ve tefsirlerinde buna önemli bir yer ayırmışlardır[164].

155 Geniş bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 103 vd.; Suyûtî, *el-İtkan*, I, 143/146; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 184-186.
156 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 2001.
157 Kehhale, Mu'cemu'l-müellifîn, IV, 44. Bu eser, Abdülaziz Seyyidü'l-ehl tarafından tahkik edilmiş ve 1997 yılında Beyrut'ta basılmıştır.
158 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 2001.
159 Zirikli, *A'lam*, IV, 79.
160 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, I, 533.
161 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1732.
162 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, I, 504.
163 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, II, 439.
164 Geniş bilgi için bkz. Zerkeşî, *el-Buhan*, I, 35 vd.

Bu ilimle alakalı hicrî V-XI. asırda yazılan şu eserler dikkatimizi çekmektedir: Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim (öl. 708/1308)'in *"el-Burhân fî münâsebeti tertîbi'l-Kur'ân"*ı, İbrahim b. Ömer Bukâî (öl. 885/1480)'nin *"Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-ây ve's-suver"*i ve Celaleddin es-Suyutî (öl. 411/1505)'nin *"Tenâsuku'd-dürer fî tenâsübi's-süver"*i (thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrut, 1986).

- Belâgat ilmi (Me'ânî, Beyân, Bedî'): Tefsir ilmi ıstılahında **belâgat**, muktezâyı hale göre söz söylemeyi gerektiren, **me'âni**, mukteza-yı hale göre söylenen sözlerin durumunu inceleyen **beyan**, teşbih, mecaz, kinaye vs. konuları ele alan, **bedî'** ise, yerine ve adamına uygun söylenen sözlerin süsleme tarzlarıyla ilgili bilgileri öğreten ilimlerin adıdır[165].

Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için lügat, sarf, nahiv vb. ilimler tedvin edildiği gibi, ondaki edebî sanatları ve ifade tarzlarını anlamak için de çok erken bir tarihten itibaren me'ânî, beyân, bedî' ilimlerini kapsayan belâgat konuları da ele alınmıştır. Belâgat konuları nahiv ilmi, edebiyat ilmi ve muhtelif tefsirler içerisinde parça parça ele alındığı gibi bu konuda müstakil eserler de yazılmıştır. Bu eserlerin hicrî V-XI. asırlarda yazılanlarının bir kısmı şunlardır.

İbn Sinan el-Hafacî Abdullah b. Muhammed (öl. 446/1054)'nin *"Sırru'l-belâga"*sı[166], Abdülkahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî (öl. 471/1078)'nin *"Delâilü'l-i'câz"* ve *"Esrâru'l-belâğa"* adlı eserleri, Fahreddin Râzî (öl. 606/1209)'nin *"Nihâyetü'l-icâz fî dirayeti'l-i'caz"*ı[167], Yusuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (öl. 626//1229)'nin *"el-Miftâh fî ilmeyi'l-me'ânî ve'l-beyân"*ı[168], İbnü'l-Esîr, Ziyauddin b. el-Esir el-Cezerî (öl. 637/1239)'nin *"el-Burhan fî ilmi'l-beyân"*ı[169], el-Hatip el-Kazvinî (öl. 739/1338)'nin *"et-Telhiş"* ve *"el-İzah"* adlı eserleri[170], Allame Alauddin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (öl. 755/1354)'nin *"el-Fevâdü'l-gıyasiyye"*si[171], Bahauddin es-Sübkî (öl. 773/1371)'nin *"Arûsü'l-efrâh"*ı[172], Sa'deddin Mes'ud b. Ömer et-Teftazânî (öl. 791/1389/)'nin *"el-Mutavvel ale't-telhîs"* ve *"Muhtasaru'l-meânî"* adlı eserleri[173] ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (öl. 816/1413)'nin *"el-Mısbah"*ı[174].

165 Bilgi için bkz. Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, İstanbul, 1993,-1-156.
166 Abdülkadir Hüseyin, *el-Muhtasar fî tarihi'l-belâga*, Kahire, 1982, s. s. 197-199.
167 Abdülkadir Hüseyin, *age.*, s. 199.
168 Abdülkadir Hüseyin, *age.*, s. 200.
169 Abdülkadir Hüseyin, *age.*, s. 202-219.
170 Abdülkadir Hüseyin, *age.*, s. 200.
171 Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, İstanbul, 1984, s. 57.
172 Abdülkadir Hüseyin, *age.*, s. 201.
173 Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, XII, 228.
174 Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 164-167.

Bunların dışında da Kur'ân'da Hitaplar, Kur'ân'da Soru ve Cevaplar, Mücmel, Mübeyyen vs. pek çok Kur'ân ilmi ve bu ilimlerle ilgili olarak hicrî V-XI. asırlarda çalışmalar bulunmaktadır. Biz burada örnek olması kabilinden bu kadarcık malumatla yetiniyoruz.

DEĞERLENDİRME

Altı asırlık bir dönem, şüphesiz hayli uzun bir zaman dilimidir. Kur'ân ve Kur'ân ilimleri de, araştırıcılar tarafından yoğun ilgi gören konular arasındadır. Bu bakımdan bu altı asırlık dönemde Kur'ân ilimleri ile alakalı olarak pek çok şey söylenmiş, birçok çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla tebliğimizde özetlemeye çalıştığımız bu konuların ve çalışmaların hakkıyla değerlendirilip sıhhatli bir şekilde ortaya konması için bu hususlarla alakalı -eğer mübalağa etmiş olmazsak- belki onlarca yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanması icap edecektir. Ne var ki, biz burada altı asırlık tarihi bir arz yapmış olduk.

"Ulûmu'l-Kur'ân", "ulûmu't-tefsir" ve "usûlu't-tefsir" kavramlarının mânâları, ortaya çıkışı, kullanımları ve aralarındaki ilişkiler söz konusu olunca, "ulûmu'l-Kur'ân"ın, bu konuları ilgilendiren en genel kavram, "ulûmu't-tefsir"in, öncekine göre daha özel ve fakat sonrakine göre genel bir anlam yapısına sahip, "usûlu't-tefsir"in ise Kur'ân'ın mânâlarının anlaşılmasının metodunu, yolu ve yöntemini ortaya koyan çok özel bir ilmin adı olduğu tesbit edilmiştir.

Müstakil ve kapsamlı Kur'ân ilimleri çalışmaları incelendiğinde, bunlar içinden Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ı ve Suyûtî'nin *el-İtkan*'ı en kapsamlı ve tertipli olanları olarak karşımıza çıkar. Diğerleri hacim bakımından da küçük olduklarından daha az konu ihtiva etmektedirler. İnceleyebildiğimiz kadarıyla ele alınan konularda, büyük oranda hep aynı bilgilerin işlendiğini ve aynı nakillerin yapıldığını görmekteyiz.

O dönemde yazılan tefsirlerin mukaddimelerinin Kur'ân ilimleri açısından değerlendirildiği kısımda bütün mukaddimelere yer verilmemiş, sadece önemli tefsirlerin mukaddimeleri bir fikir elde etmek için gözden geçirilmiştir. Bu mukaddimelerde de tefsir ilminin fazileti, Kur'ân'ı tefsir etmek için müfessirin bilmesi gereken ilimler, Kur'ân'ın faziletleri, Kur'ân'ın isimleri vs. gibi hep klasik konuların aynı minval üzere işlendiğini müşahede etmekteyiz.

Bu dönemde yazılan tefsirlerin mukaddimelerinde değil de, âyetleri tefsir ederken ilgili kısımlarda Kur'ân ilimlerinin ele alınıp açıklanması-

nı değerlendirdiğimiz kısımda örnek olarak Fahreddin Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ını inceledik. Orada değişik Kur'ân ilimleri ile alakalı olarak oldukça geniş malumatlar verildiğini ve daha orijinal şeyler söylendiğini tesbit ettik. Bu dönemdeki diğer tefsirler de bu gözle incelendiğinde, onlarda da, dağınık da olsa, Kur'ân ilimleri ile alakalı pek çok bilginin bulunduğu görülecektir.

Ayrı ayrı ele alınıp hakkında müstakil eserler yazılan Kur'ân ilimlerini değerlendirmeye çalıştığımız kısma gelince, bu dönemde, Kur'ân ilimlerinin her birini ayrı ayrı ele alıp inceleyen pek çok eser bulunmaktadır. Bunların bir kısmını tebliğimizde kaydettik. Bu eserlerin bir kısmı basılmış, bir kısmı da henüz yazma halinde bulunmaktadır. Ulaşıp inceleyebildiklerimizden hareket ederek bir neticeye varmak istersek, "İ'câzu'l-Kur'ân" vb. gibi bir kısmı hariç bütün Kur'ân ilimlerinde, hicrî II. ve III. asırlarda şekillenmiş yapının olduğu gibi devam ettirildiği ve az çok benzer şeylerin yazılıp çizildiğini söyleyebiliriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kur'ân ilimleri, çoğunluk itibariyle nakle dayalı ilimlerdir. Bu sahada yapılan çalışmaları incelediğimizde bu hususiyet baskın bir tarzda göze çarpar. Meselâ: Kur'ân'ın faziletleri ile, kıraatla, tecvidle, i'rabla, esbâb–ı nüzûlle, nâsih-mensûh'la, mübhemlerle ilgili hususlarda akla ne kadar yer kalır? Bütün bunlar, hep nakillerle aydınlatılması gereken konulardır. Ancak Kur'ân âyetlerinin, vuku bulan olaylar, insan aklının kaydettiği gelişmeler ve bilim ve teknolojide varılan neticeler doğrultusunda yeniden yorumlanmasında bu bağlamda Kur'ân'ın mu'cize oluşunun farklı açılardan değerlendirilmesinde akla büyük yer düşmektedir. Zaten bu konularda da asırdan asıra meydana gelen gelişmeler telif edilen tefsirlerde ve ilgili çalışmalarda takip edilip değerlendirilmiştir. Günümüzde de özellikle bu konular daha çok revaçta olup, yapılan çalışmalar günden güne artmaktadır.

KAYNAKLAR

Abdülkadir Hüseyin, *el-Muhtasar fî tarihi'l-belâga,* Kahire, 1982.

Adnan Zarzur, *el-Kur'ân ve nusûsuhu,* Şam, 1980.

Ahmed İbn Teymiyye, *et-tefsîru'l-kebîr*, Beyrut, 1998.

Ahmet Nedim Serinsu. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nuzûlün Rolü,* İstanbul, 1994.

Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları,* İstanbul, 1991.

Ali Şevvah İshak, *Mu'cemu musannafâti'l-Kur'ân,* Kuveyt, 1981.

Bağdadi, *Hediyyetü'l-arifîn,* İstanbul, 1951

Brockelman, *Gall,* Leiden, 1943.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul, 1333.

Cevheri, *es-Sıhah,* Kahire, 1982,

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Tarifat,* İstanbul, 1327.

Davudi, *Tabakatü'l-müfessirîn,* Beyrut, ts.

Demirci Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi,* İstanbul, 1998.

Fuad Sezgin, *Tarihu't-turasi'l-Arabî,* Ar. trc. Mahmud Fehmi Hicazi, *Mekke,* 1983.

Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları,* İstanbul, 1996.

Hayreddin Zirikli, *el-A'lam,* Beyrut, 1969.

İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* Beyrut, ts.

İbn Teymiye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir,* Dımeşk, 1936.

İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr,* Mısır ts.

İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü,* Ankara, 1983.

İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri,* İstanbul, ts.

Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn,* İstanbul, 1943, 1971.

Kurtubi, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân,* Beyrut, 1988.

Muhammed Ebû Şahbe, *et-Tedvin fi ulûmi'l-Kur'ân.*

Murat Sülün ve arkadaşları tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan *Mefâtihu'l-gayb Tefsiri'nin Fihristleri,* M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Nurettin Itr, *Muhadarât fi ulûmi'l-Kur'ân,* Dımeşk, 1983-1984.

Nusrettin Bolelli, *Belâgat,* İstanbul, 1993.

Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* İstanbul, 1973.

Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin,* Dımeşk, 1958.

Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî,* İstanbul, 1984.

Sofoğlu Mehmet, *Tefsire Giriş,* İstanbul, 1981.

Subhi Salih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân,* Dımeşk, 1962.

Suyûti, Celaluddin Abdurrahman, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'ân,* Mısır, 1368.

Tacuddin Subki, *Tabakatu'ş-Şafiiyye,* Mısır, 1964.

Taşköprizade Ahmed Efendi, *Miftahu's-saâde,* Kahire, 1968.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn,* Mısır, 1976.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübela,* Bağdat, 1984.

Zerkânî, Abdülazim, *Menahilü'l-irfan,* I, 13, Mısır, ts.

Zerkeşî, *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'ân,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır, 1972.